

CSAPODI ZOLTÁN

A Thököly-felkelés visszhangja a Német-római Birodalom területén

„Ami mármost Thökölyt illeti, az ő szerencsétlen politikája a török vereségek után; kétértelmű, ingadozó magatartása a felszabadító hadjáratok alatt; az a kegyetlenség és vadság, mellyel követői bántak a kezükbe kerülő idegen katonákkal, engesztelhetetlen gyűlölettel eltelve a császáriakkal szemben, nem is eredményezhetek mást, mint ellenszenvet s utálatot.”¹

Valóban ilyen egyértelmű lenne az összefüggés Thököly politikája és a külföld róla alkotott képe, közvéleménye között? Van-e kapcsolat a Thököly vezette kuruc felkelés történetének fordulópontjai és a külföldi megítélés között? Változott-e a Thökölyről alkotott európai közvélemény az események során? Az államok és az uralkodók politikája a történelem folyamán akár nagyon gyorsan is tudott váltani ellenfél és szövetséges között mindenkorai politikai érdekeinek megfelelően. A történetírás már feltárta, hogy nem volt ez másként a Német-római Birodalom, vagy szűkebben véve a bécsi udvar Thökölyhez fűződő kapcsolatában sem. Az udvar által irányított, illetve ellenőrzött propaganda természetesen híven követte ezeket a változásokat; vajon változott-e ezzel párhuzamosan a birodalom lakosságának véleménye is? Mit tekinthetünk a felülről irányított propaganda nyomtatott termékének a fennmaradt források közül, s melyek tükröznek „független” véleményeket? A lakosság, a társadalom szélesebb rétegei véleményének megnyilvánulásai megtalálhatók-e ezek között? A közvélemény kifejezésének milyen – a kutató számára megragadható – egyéb eszközei vannak még a 17. század végén?

Ezek a kérdések foglalkoztattak a kérdéskör újabb vizsgálata során. A dolgozat címének elolvasása után ugyanis az olvasóban azonnal felmerülhet, vajon miért kell ismét megvizsgálnunk ezt a területet, hiszen a témában egy kimerítő monográfia és egy részterülettel foglalkozó tanulmány is megjelent már?² E két mű átfogó elemzést ad a Thökölyről saját korában Európa-szerte kiadott propagandairatokról, de nem kívánnak foglalkozni az iratok háttérében dolgozó és időnként változó propagandával, sem a „közönség” erre való reakálásának, véleményének vizsgálatával. Felfogásunk szerint tehát a fent említett elemzések nem felelnek meg a Thökölyre és a felkelésre vonatkozó 17. századi közvélemény tudományos igényű elemzésének. Köpeczi Béla nem definiálja a közvélemény fogalmát, hanem – bár vizsgálati tárgyként a Thököly-felkelés közép-európai visszhangját tekinti, – a propagandát automatikusan azonosítja a közvéleménnyel. A közvéleményt tehát – annak előzetes körülírása nélkül – a korabeli újságok, folyóiratok, pamfletek, történeti és földrajzi tankönyvek és szépirodalmi munkák alapján elemzi, de a fennmaradt nyomtatott emlékek mélyrehatóbb elemzését meg sem kísérli, s így nem kapunk differenciált képet a Thökölyről érkező információkról, a hivatalos propagandáról és a széles társadalmi rétegek saját, illetve a hivatalos propaganda információs csatornáin keresztül megszerzett ismeretei után kialakított véleményéről. Köpeczi a közvélemény definiálása helyett annak létét is megkérdőjelezi a 17. század második felében: „Közvélemény-kutatásunk sajátságos, hiszen a 17. század második felében maga a közvélemény fogalma is vitatható. Azt nem lehet tagadni, hogy létezett

valamiféle közvélemény, és hogy az uralkodó osztály érdekei határozták azt meg, de formálása és hatása országok szerint sokféle volt.”⁴ Cennerbné Wilhelm Gizella tanulmánya Thököly politikai szerepének megítélését vizsgálja a korabeli grafikus képeken. A közvélemény kifejezés használata elárulja, hogy nem tisztázott előtte sem a fogalom tartalma.⁵ Az információkkal ugyanis nem a közvéleményt látják el ezek az iratok, hanem az egyes embert, illetve egy bizonyos társadalmi réteget, csoportot, akik aztán ezek alapján kialakítják véleményüket. Cennerbné tanulmányának egyik legfőbb érdeme, hogy élesen elkülöníti Thököly külföldi megítélésének három szakaszát 1683 Bécs és 1685 Nagyvárada határokkal, s az utóbbi esemény képi ábrázolásáról, s ennek jelentőségéről, szerepéről átfogó elemzést ad. Többek között foglalkozik Thököly alakjának török ruházatban, keleti viseletben való ábrázolásának jelentésével is.

Az általunk vizsgált források között két helyen konkrétan is megjelenik a közvélemény szó 17. századi német nyelvű szinonimája. Egy 1684-es röpirat „Universal-Meinung”-ot (általános vélemény) említ, amikor Thököly viselkedésének sokak által feltételezett következményeire utal.⁶ Egy ugyanebben az évben kiadott propagandairat pedig – a közkatonák – véleményét fogalmazza meg a török esetleges újbóli támadásának lehetőségével kapcsolatban.⁷ Bizonyára nem tévedünk nagyot, ha a modern „öffentliche Meinung” kifejezés 17. századi megfelelőit látjuk az „Universal Meinung” és a „Gemeine Meinung” szavakban.

Vizsgálatunk az információt fogja alapegységként kezelni. Ilyen információk egységekből épül fel egy-egy közösség, csoport, társadalmi réteg viszonyítási rendszere, a köztudat. Amikor a rendszerbe új információ érkezik, a normarendszerhez való viszony alapján az egyén, illetve a közösség az információra reagál. A közvélemény tehát a közösség válasza egy új információra, a normarendszer visszajelzése egy új információ kihívására. Minél kevésbé illeszthető az új információ a normarendszerbe, annál hevesebb reakciót vált ki. Kutatásaink során számos bizonyítékát találtuk annak, hogy a közösségnek és tagjainak megvan a saját információs hálózata, s véleményét nem feltétlenül a hivatalos propaganda információi alapján fogalmazza meg. E jelzések nem mindig szűkebb kutatási témákra vonatkoznak, de a Thökölyvel foglalkozó források hiányossága miatt a társadalomnak ezeket a reagálásait is vizsgálnunk kell, hiszen messzeemenően bizonyítják közvélemény-fogalmunk helyességét.

A vizsgált korszakot 1677–92 között határoztuk meg. Az első időpontot Thököly kuruc hadak közötti megjelenése, az utolsót pedig Zrínyi Ilona Heisler császári tábornokra való kiváltása indokolta, hiszen Thököly aktív politikai működést ebben a másfél évtizedben fejtett ki.

Thököly Imre a magyarországi politikai élet középpontjában (1677–92)

Melyek voltak azok az események, amelyek az árvai családi birtokról kimenekített ifjú Thököly Imre vezette felkelés történetében érdekességük vagy nemzetközi jelentőségük miatt a külföld érdeklődésére számot tarthattak?

A Wesselényi-összeesküvés leleplezése után a bécsi udvar arra készült, hogy Magyarországot is ún. örökös tartománnyá tegye. Intézkedései az országban élesen a Habsburg-kormány, a Kamara és a német katonaság ellen fordították a hangulatot.⁸ 1671 májusában elterjedt a hír, hogy a Szepességben újabb politikai szervezkedés nyomára bukkantak, melynek vezetői az elhunyt árvai várúr Erdélybe bujdosott tizennégy éves fiára, Thököly Imrére esketik fel az elégedetleneket. Ezt a hírt kommentálva figyelmeztetett a Szepes várában időző Bársony György váradi püspök 1671. május 17-én a bécsi udvarnak szánt üzenetében: „Tartani lehet tőle, nehogy valami olyasmi történjen, mint amit Ziska támasztott Csehországban, vagy Császár Péter idején Kassa tájkán.”⁹

Ám több, mint öt évnek kellett ahhoz eltelnie, hogy a nemzetközi és hazai helyzetben végbement radikális változások olyan helyzetet teremtsenek, melyek valós esélyt adhattak a kuruc célkitűzések elérésére. Lényeges változás ugyanis csak akkor következett be, amikor 1677-ben létrejött Erdély, a kurucok, valamint a franciák és a lengyelek között a varsói szerződés, mely pénzbeli és katonai segítséget biztosított a kurucoknak. A külföldi segélyhadak Magyarországra érkezésével egy időben Erdélyben az akkor 20 éves Thököly Imre lett a kurucok vezére. Az ifjú gróf bekapcsolódása fordulópontot eredményezett a függetlenségi harc történetében. A kuruc mozgalom 1678-cal kezdődő szakasza „Thököly-felkelés” névvel került be a történetírásba.

A „Thököly-felkelés” első fejezete az 1678. évi kuruc hadjárat volt. Az egyesült kuruc és erdélyi hadak támadása – Thököly Imre és Teleki Mihály vezényletével – 1678 kora nyarán indult, s nagyjában-egészében úgy végződött, mint a bujdosók 1672. évi hadjárata. Rendkívül gyorsan elérték és elfoglalták a bányavárosokat, de a Barsszentkeresztnél november 1-jén elszenvedett vereség megghiúsította a tartós területszerzés reményét, s ezen a téren az 1680. évi hadjárat sem hozott eredményeket. Közben a kuruc hadak hajdúszoboszlói gyűlése 1680. január 8-án főgenerálissá választotta meg Thököly Imrét, s ezzel teljesen irányítása alá került az egyetlen ütőképese magyarországi hadsereg.¹⁰

Konstantinápolyban és Bécsben nagyjában egyszerre született meg a felismerés: magyarországi politikájukban a jövőben elsősorban Thökölyvel kell számolniuk. 1680. február végén első ízben kereste fel Budáról török császár az éppen Zrínyi Ilona zborói kastélyában vendégeskedő kuruc vezért a Porta további küzdelemre buzdító és támogatást ígérő üzenetével. Ugyanakkor, szinte napnyi pontossággal, Szelepcsényi primás is értesítette a Szepesi Kamarát 1680. március 1-jén: „Őfelsége kegyelmes szándéka az, hogy a jövőben egyedül Thökölyvel tárgyaljon, nem pedig az erdélyi fejedelemmel.”¹¹

Igy került sor, tizenkilenc év után először, a magyar rendi országgyűlés összehívására, melyen a király hozzájárult, hogy a diéta – Thököly Imre sógora, Esterházy Pál személyében – ismét nádort válasszon. Magát Thökölyt, illetve követeit is meghívták az országgyűlésre. Thököly és a kuruc mozgalom ezzel szembesült a lelkiismeretet, a nemzet iránti felelősséget és a politikai realitásokat egyformán kínzó döntéssel: elfogadja-e Lipót császár szövetségét, vagy folytassa a harcot a török támogatásával? ¹² A kurucok végül nem jelentek meg Sopronban, s nem éltek a felkínált amnesztiával sem.

Thököly viszonya a Portához 1680 előtt egyáltalán nem volt barátságosnak nevezhető, sokkal inkább a kölcsönös bizalmatlanság és gyanakvás légköre hatotta át, olyannyira, hogy 1678 végén török részről még azt a lehetőséget is számba vették, hogy Thököly helyett a kurucoknak „más fejet csináljanak”.¹³ Ennek a feszültségnek megvolt a reális alapja és indítéka, hiszen az új kuruc fővezér fellépése időben a Habsburg-ellenes küzdelemnek arra a viszonylag rövid életű periódusára esett, amelyben a kuruc mozgalom külpolitikai tájékozódását a francia–lengyel szövetségi kapcsolatok határozták meg, maga Thököly pedig kezdetben a bécsi udvarral való kiegyezésre is több hajlandóságot mutatott. Csak miután Thökölyék békeajánlatára a bécsi udvar elfogadhatatlan feltételekkel válaszolt, s az európai politika újabb fordulatával (a Habsburgok és a franciák között 1679 februárjában megkötött nymwegeni békével) Thököly francia és lengyel kapcsolatai felbomlottak, kényszerült a kuruc vezér arra, hogy növekvő nemzetközi elszigeteltségében egyre szorosabban a törökhöz kösse sorsát.

Időközben azonban maga a török is felismerte Thököly személyének fontosságát, és azt, hogy benne egy egészen kivételes tehetségű partnerre talált. Ez a magyarázata annak, hogy a kapcsolatfelvétel török kezdeményezésre kezdődött el. Tapasztalva a török porta iránta tanúsított magatartásának gyökeres megváltozását, 1680 áprilisában már Thököly is egyedül a török támogatása révén tartotta lehetségesnek a kurucok

győzelmét. Politikai elődeihez hasonlóan a törökben csak eszközt látott, mely segíti elérni közvetlen célját, a Habsburgoktól független magyar királyság helyreállítását: végső célja ugyanis a töröknek Magyarországról való teljes kiverése volt.

Ilyen előzmények után és ezzel a háttérrel mondta fel Thököly 1681 május végén a fegyverszünetet Caprara császári generálissal; 1681 július közepén pedig teljes hévvel kiújultak a kuruc és a császári csapatok közötti küzdelmek. Caprara kiáltványban tudatta a vármegyékkel a háború megindulását, annak teljes felelősségét a kurucokra hárítva, akik, mint írta, „saját pártérdekeiket fölébe helyezik az ország közjavanak”.¹⁴ Thököly pedig a török biztatásával és fegyvereinek segítségével egy év leforgása alatt fejedelmi hatalmának csúcsára ért. 1682 őszén az eddigi három – a királyi Magyarország, Erdély és a hódoltság – mellé újabb államalakulat jött létre Magyarország területén: Thököly felső-magyarországi fejedelemsége, amely 40 ezer arany évi adóval ismerete el a Porta fennhatóságát.

Míg 1681 a stratégiai döntések évének tekinthető a kuruc mozgalomban, a rá következő 1682. év a nagy sikerek esztendeje lett. Három kiemelkedő esemény határozta meg az év jelentőségét: Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága Munkácson az év júniusában, Felső-Magyarország fővárosának, Kassának Thököly kezére kerülése 1682 július–augusztusában s végül az ifjú vezér felső-magyarországi fejedelemmé történő kinevezése a török által a füleki táborban 1682 szeptemberében. A sikerei csúcsán álló kuruc vezér 1682 július 26-án Kassáról kibocsátott kiáltványában adta tudtul az országnak újabb fegyverfogása indokait, s szólított fel mindenkit a csatlakozásra.

Az 1683. évi török hadjárat támogatásakor – bár Bécs ostromától távol tartotta hadait – Thökölyt az a törekvés vezette, hogy a területileg korlátozott felső-magyarországi fejedelemséget a török védnöksége alatt álló egész Magyar Királyság fölötti osztatlan uralommal cserélje föl. Tényleges hadműveleteket csak Pozsony és Nagyszombat elfoglalására indított, de tartós sikereket nem ért el.

Hiába próbálta megőrizni látszólagos függetlenségét a töröktől. Az a tény, hogy Thököly a Török Birodalom erejét tévesen mérte fel – a törökök Bécs alatti súlyos veresége után –, végzetes következményekkel járt felső-magyarországi fejedelemsége és az egész kuruc felkelés sorsa szempontjából. A lengyel és császári csapatok elől keletre kellett hátrálnia sorra feladva fejedelemsége kulcsfontosságú területeit. Ezzel egy időben pedig Felső-Magyarországot a szó szoros értelmében elárasztotta a fizetetlen és ellátatlan kuruc és császári katonaság.

Mindeközben maga Thököly megrendítő, kétségbeesett levelekben fordult a pápához, a protestáns fejedelmi udvarokhoz, a francia királyhoz: ismertette a magyar felkelés okait, kérte az uralkodók pártfogását és figyelmeztette őket arra, hogy Ausztria hatalmának növekedése veszélyes lehet a szomszédos országokra is.¹⁶ Kara Musztafa Bécs alatti kudarca után azonnal ajánlkozott a törökellenes harcra. A császári udvar megváltozott magatartásán mulott, hogy ez a kétségtelenül hasznos, a magyarországi török uralmat megrövidítő csatlakozás nem történt meg, s a kurucok egy része még évekig a török szövetségeseiként harcolt.

Miután azonban a Porta a békétárgyalásokon Thökölyt állította be minden baj okozójának, s a váradi pasa 1685. október 15-én elfogatta őt, maradék hívei elpártoltak tőle. Thököly Imre és az első kuruc felkelés sorsa ekkor pecsételődött meg, bár Thököly maga nem adta fel a küzdelmet, s a bujdosók maroknyi csapatával éveken keresztül részt vett a törökök hadjárataiban.

Apafi Mihály 1690-ben meghalt, s ekkor felmerült annak a lehetősége, hogy Thököly üljön az erdélyi fejedelmi székbe. Erdély császári megszállása után Thököly török és tatár hadakkal betört Zernyestnél a fejedelemségbe, és megverte a Heisler és Teleki Mihály vezette császári és erdélyi sereget. Sebtenben országgyűlést hívott össze,

ahol Erdély fejedelmévé választatta magát. A kiszorítására küldött Habsburg-seregek elől azonban már 1690 októberében harc nélkül kihátrált a fejedelemségből, hogy immár a Török Birodalom balkáni országaiban és tartományaiban élje tovább fogyó erővel és romló egészséggel a hontalan bujdosó tábori világát.

Tanulmányunkban a továbbiakban részletesen kívánjuk elemezni Thököly életének és az általa vezetett kuruc felkelés történetének fordulópontjai és a külföldi megítélés változása közötti esetleges kapcsolatot a nyomtatott újságok, folyóiratok, röplapok és röpiratok fennmaradt példányai alapján. Ezeken kívül foglalkozunk a históriás énekekben és a prédikációkban – mint szóbeli kommunikációs, és ezáltal részben kevésbé cenzúrázott megnyilatkozásokban – fellelhető közvélemény- és propagandaelemekkel.

Újságok, folyóiratok, periodikák

Nem sokkal a könyvnyomtatás feltalálása után már előfordul, hogy híreket tartalmazó leveleket „Neue Zeitungen” („új hírek” jelentéssel) kinyomtattak és terjesztettek. Tudósok, papok, kancellárok, tábori írnokok tudósítókka váltak.¹⁷ Gutenberg találmánya tette lehetővé az újságok kialakulását, a postai és közlekedési utak kiépítése kedvezett neki, s a polgári rétegek, mint elsődleges fogyasztók tartották fenn anyagilag.¹⁸ A 15. század végén még rendszertelenül megjelenő, csak egy-egy aktuális eseményről tájékoztató újságok fokozatosan bővültek híranyagban, s a rendszeres postaszolgáltatásra épülve a 17. század elejére kialakult a hírek beérkezésének kiszámítható gyakorlata. Ezzel megteremtődött az alapja a heti egyszeri periodikusan megjelenő újságnak.²⁰ Az újság ekkortól válik „egy meghatározott időközönként – de legalább hetente egyszer – megjelenő többoldalas kiadvánnyá, amely korabeli, általános érdeklődésre számot tartó híreket továbbít az olvasóközönség felé”²¹ A minket érdeklő korszakban (1678–1692) németül megjelenő újságok száma megközelítően 55.²² Mivel az újságok sorsa a 17. században ugyanaz volt, mint ma, azaz néhány nappal a megjelenés után már nem voltak aktuálisak, nem csoda, hogy csak néhány példány maradt fenn belőlük, s azokat is általában a megjelenési helytől távol eső város levéltárában találták meg diplomáciai iratokhoz csatoltan.²³ Nekünk azonban csak az osztrák örökös tartományokban megjelenő újságokkal kell foglalkoznunk, hiszen a Magyarországról jövő hírek kevés kivétellel mind Bécsen keresztül jutottak el Nyugat-Európába. Az osztrák örökös tartományokban a postaszolgálat lassabban fejlődött ki, mint a német nyelvterület nyugati és északi részein, s kezdetben a postajáratok csak a hivatalos levelezést továbbították.

Bécsen keresztül öt fontos európai postavonal vezetett át, illetve indult ki innen:²⁸

- a) Ostende – Gent – Brüsszel – Köln – Frankfurt a.M. – Würzburg – Nürnberg – Regensburg – Passau – Linz – Bécs
- b) /Nápoly/ – Róma – Firenze –
 - b1 – Velence – Görz – Laibach – Graz – Bruck a.d.M. – Bécs
 - b2 – Montra – Trient – Bozen – Brixen – Innsbruck – Salzburg – Linz – Bécs
- c) Hamburg – Braunschweig – Magdeburg – Halle – Lipcse – Drezda – Prága – Tábor – Bécs
- d) Berlin – Frankfurt a.d.O. – Glogau – Boroszló – Neisse – Olmütz – Brünn – Bécs
- e) /Konstantinápoly–Belgrád/ – Kolozsvár – Buda – Győr – Bécs

Nemcsak az újságok hírei jutottak így el a kiadókhoz, hanem az újságokkal párhuzamosan továbbra is alkalmanként nyomdába kerülő „Relációk” hírvivői is ezeken az útvonalakon közlekedtek. Jó példa erre egy az a) postavonalon 1683-ban közlekedő tudósító által kiadott „Rövid Reláció”.²⁷ Bécs–Linz–Passau–Regensburg vonalon utazva írja le a vele párhuzamosan befutó postai híreket („gleich bey ablaufendem Courier die Post allda ankommen mit Bericht...”). Bécsből még csak a város török alóli felszabadításának hírével indul el, Linzben már új híreket kap a császárról, s arról hogy a selegek Sopronig üldözték az ellenséget. Passauban Linzből kap hírt a befutó postával, hogy a török és Thököly maradék seregét Sopronnál megverték. Regensburgban pedig arról tudósít, hogy különböző követek egy Sopron melletti újbóli győzelemről beszélnek.

Az öt főútvonalon közlekedő postai szolgálat meghatározott napokon futott be az egyes városokba. (Az újságok a megjelenés napján kívül minden hírnél közzölték a hír érkezésének dátumát.) A kutatásunk számára fontos e) útvonalon, mely Magyarországról hozta a híreket, egy 1694-es adat szerint kedd délután és péntek esténként érkezett be a posta.²⁸

A 17. század második felére tehát a híreket és újságokat már a hivatalos udvari posta továbbította. A postamesterek – akik a hírforgalomban kulcspozíciót töltek be – hamar felismerték az információk értékét. Az információ áruvá vált, amiért fizetni kellett. A postamesterek sokszorosították a kézzel írott jelentéseket (az ún. hírcédulákat), kicserélték azokat, s vagy eladták nyomdászoknak, vagy esetenként maguk adták ki az újságot, s a nyomdászokat csak megfizették az előállításért. Mikor 1646-ban Matthäus Cosmerovius bécsi nyomdászt az alsó-ausztriai kormányzat felszólította, hogy számoljon be a bécsi újságkiadásról, az azt írja, hogy nincsenek saját levelezései (információs csatornái), hanem a híreket közvetlenül a postamestertől kapja.³⁰

A császár hatáskörébe tartozott az ún. privilegia impressoria³¹ adása, ami az újságok kiadására is vonatkozott, de nem nyomdai engedélyt jelentett, hanem csak védelmet az utánnyomás ellen. A privilégiumlevél felszólította a kedvezményezettet, hogy „jó szándékkal legyen, nehogy a mi királyi fölségünket vagy a mi birodalmi szövetségeseinket lekicsinylő vagy hátrányos dolgok kerüljenek az újságba, illetve nyilvánosságra”.³² Egyfajta nyomdai engedélyt az előcenzúra jóváhagyó irata jelentett, amely megállapította, hogy az írás tartalma nem ütközik a birodalmi törvényekbe. Ennek az ún. preventív cenzúrának volt a feladata a protestáns írások kiadásának megakadályozása is, de az újságok esetében a veszély inkább politikai természetű volt.

Az egyetemek s a jezsuiták testesítették meg kezdetben ezt a fajta cenzúrát, de a 17. század folyamán – nem utolsósorban a tiltakozások hatására – a jezsuiták kezéből fokozatosan világi kézbe került a bécsi újságok fölötti cenzúra. 1646-tól a kormány saját tanácsosokat nevezett ki ezekbe a hivatalokba. Mindez egyértelműen jelzi, hogy az újságnak az udvar nagy politikai jelentőséget tulajdonított.

Az osztrák örökös tartományokban az 1678–92 között megjelenő újságok a következők:

Bécsben:

(Ordinari Zeittung)

- Ordinari Reichs Zeittungen
- Ordinari Reichs-Zeitung
- Extra Ordinari Mittwochs Postzeittungen
- Extrablatt vagy Extract-Schreiben³³

Ordentliche Postzeittungen (később Ordentliche Zeittungen)

Neu ankommender Currier

Il Corriere Ordinario

Cursor Ordinarius

Salzburgban:

Wochentliche Ordinari Post-Zeitungen (később Wochentliche Ordinari-Zeitungen és Salzburgerische Ordinari-Zeitungen)

Linzben:

Lintzerisch Extract-Blatl Der Ordinari-Zeitungen

Grazban:

ismeretlen nevű 1639 óta

Innsbruckban:

ismeretlen nevű 1649 óta

Feldkirchenben:

Wochentliche Sontags Ordinarij- und Extra-Ordinarij Post-Zeitungen³⁴

Az Ordinari Zeittung négy változatának fennmaradt példányai Magyarországról elenyésző mennyiségű hírt szolgáltatnak, s feltételezhető, hogy az ismeretlen példányok is alig tartalmaztak információt az ottani eseményekről.

A bécsi nyomdász Matthäus Formica volt az első, aki olyan újságot adott ki, amely – szinte csak – helyi híreket tartalmazott (Ordentliche Postzeitungen). A Matthäus Cosmerovius által 1671-től kiadott bécsi helyi újság, a Neu ankommende Currier legtöbb híre épp Magyarországról származik. Az 1673–78-as korszakból a hírek 40%-a az e) útvonalon keresztül érkezett. Sajnos a fennmaradt példányok nagyon hiányosak, s így Thökölyről csak az 1692. augusztus 27-i számból kapunk hírt, még hozzá egy állítólagos kuruc betörés ellen foganatosított óvintézkedésekről: „Die Pallancker=Couruzen stünden in Bereithschafft in Almas zu streiffen / und das Geträid zu ruiniren / dahero der Obrist=Leutnant Antonio befelcht ist / dem Feind sein Dessen an ein und anderm Ohr zu verhindern / und demselben möglichst Abbruch zu thun.”³⁵ Egy másik hír szerint egy 800 fős kuruc csapat elkülönült Thökölytől, s az útonállókhöz csatlakozva megtámadta a törököket: „Den 6. wird confirmirt / daß vom Töckeli 800 Couruzen sich abgesondert / welche zu denen Schnapphanen sich gesellet / und jenseits der Donau den marchierenden Türcken grossen Schaden gethan”³⁶ Ez a két hír bizonyára nem jelentett különleges információt az olvasók számára, hiszen ezek az események nem érintették az osztrák tartományokat, s köztudott volt, hogy Thököly seregének egysége 1692-re már rég megbomlott. A többi ausztriai újság fennmaradt számai még hiányosabbak, így néhány adatból lehet csak következtetni arra, hogy azok kis kivétellel a bécsi újságok híreit közltek ki vonatosan.³⁷

Már a 17. századi olvasóban is felmerülhetett az elégedetlenség érzése a cenzúráhatóságok által megregulázott száraz újságcikkek olvasása közben. A megjelenő újságok alig tartalmaztak helyi eseményekről szóló beszámolókat, s az olvasók valószínűleg érdekesebb, szívesebb hírekhez akartak jutni. Ezt az igényt elégítették ki a – sokszor a nyomtatott újsággal azonos személy által összeállított – kézzel írott újságok.³⁸ Ez nem jelentette azt, hogy a kézírással terjesztett újságok a hatalom cselekedeteit kritikával szemlélő „ellenzéki” lapok lettek volna. Sokkal inkább egyfajta kiegészítő szerepet játszottak azzal, hogy exkluzív – sokszor bizalmas – híreket közöltek.³⁹ A vizsgált korszakból fennmaradt ismert bécsi német nyelvű írott újságok száma elenyésző.

Nagyjából azonos lehetett az írott és nyomtatott újságok terjesztési módja és olvasói köre is. Ezt bizonyítják a cenzúráiratok és a pátensek, amelyek általában közösen említik e két újságfajtát. Az írott újságokat nehezebb ellenőrizhetőségük miatt természetesen veszélyesebbnek tekintették. Amikor 1671-ben az esztergomi érseket „írott és minden helyre kiküldött újságokban” rosszhiszeműen meggyanúsították,

hogy a magyarországi felkeléshez közel állt, I. Lipót császár 1671. május 2-án az alsó-ausztriai kormányzatot azzal bízta meg, hogy gondoskodjon az érsek tisztességének megvédéséről a következő kinyomandó bécsi újságban.⁴² Egy 1686-os eset mindennél jobban bizonyítja, mennyire veszélyesnek találták a hatóságok az ellenőrizetlen jegyzetek és hírek továbbítását.⁴³

Kevés adat van arra vonatkozólag, milyen volt a 17. századi újságok olvasóköre. A mai fogalmakhoz képest elenyésző mennyiségű példányszám s a relatív magas ár meglehetősen leszűkíti a vevők körét.⁴⁴ Valószínű azonban, hogy a gazdagabb polgárok, nemesek, apátok, magas rangú hivatalnokok, kereskedők által megvett és elolvasott lapok kézről kézre jártak, s az egyszerű kézművesekig is eljutottak.⁴⁵

Bizonyos, hogy az újságot tekinthetjük ebben a korszakban a leggyorsabb, legkényelmesebb és leginkább rendszeres összeköttetésnek az egyén, illetve a közösség és a nyilvánosság között. Az újságelffizető hetente kétszer jutott hozzá az egész Európából érkező információkhoz, s ha azt a publicisztikai alaptételt már ekkorra érvényesnek tekintjük, hogy „a befogadó érdeklődése egy információ iránt fordítottan arányos az esemény térbeli távolságával”⁴⁶, akkor természetes fejlődésnek vehetjük azt a tendenciát, hogy a 17. században egyre inkább a helyi érdekeltségű hírek iránt nő meg a szükséglet. Egy alsó-ausztriai lakost tehát sokkal inkább érdekelhetette a magyarországi rebellisekről érkező információ, mint egy kölni városi polgárt.

A szigorú cenzúra korában a nyomtatott újságok nem kommentálhatták – vagy nem is akarták kommentálni – az eseményeket. A tudósítások célja a lakosság érdeklődésének kielégítése, s nem az események értékelése, a közvélemény befolyásolása volt. Az újságíró feladata a hírek összegyűjtése, megfogalmazása és kinyomtatása volt. Az újság mégis „politikummá” vált. A hatalom felismerte a benne rejlő esetleges veszélyeket, de a lehetőségeket is. Azt, hogy az újságok nem mindig a hatalom szolgálatában álltak, bizonyítja kormányzat gyakori beavatkozása. A fennálló rend védői sokszor még az újságok létjogosultságát is megkérdőjelezték, de legalábbis elítélendőnek tartották azt az „újságkört”, ami a népet megfertőzte. Mások egyenesen az újságkiadók feladatának tekintették, hogy „a fejedelmek számára kedvezőtlen, rossz híreket az újságokban elhallgassák”.⁴⁸ A legtöbb támadás persze az írott újságokat érte. 1705. szeptember 7-én I. József betiltotta a német és más nyelvű írott újságokat, mert magas rangú embereket támadtak bennük „és ebből a köz számára sok hátrány és károsodás keletkezik”.⁴⁹

A német nyelvű történeti-politikai tartalmú folyóiratok⁵⁰ az újságokhoz hasonlóan – de tágabb terjedelemben, s nem rövid hírekben – elkülönítve hozzák az Európa különböző városaiban, országaiban történt eseményeket. A feltehetőleg Frankfurtban 1689-től 1690-ig havonta megjelenő *Europäischer Mercurius oder Götter-Both* 1689 márciusában a török porta és a császári udvar tárgyalásaival is foglalkozva megemlíti, hogy az udvar többek között Thököly kiadatását követeli, amelyre a török követek azt válaszolták, hogy előbb a béke irányába teendő lényegesebb lépéseket szeretnék megtenni.⁵¹ A tárgyalásokból ugyanezt emeli ki az 1689 március 26-i párizsi *Gazette*, azaz a változattal, hogy a Porta megbízottja felháborodással fogadta az udvar követelését, „még azt is visszautasították, hogy erről említést tegyenek jelentéseikben”.⁵²

A röplap, mint a közvéleményt befolyásoló propagandaeszköz

A politikai propaganda már a 16. században felismerte a szöveggel kísért nyomtatott grafika, képi ábrázolás szerepét és felhasználta is azt. A röplap súlypontja legtöbbször az esemény képi ábrázolása volt, s a lapon alatta helyezkedett el 2–4 hasábjában az esemény leírása; a lap hátulsó oldala mindig üres maradt.⁵³ Ennek a közlési formának a lényegéhez tartozott a lehetőség szerinti rövidség, a gyors, de képi ábrázolás-

sal is kifejező információtovábbítás, a tartalom rövidsége miatti gyors terjedési lehetőség; témaválasztásában pedig a rendkívüli események leírása, ami így a társadalom heves reakcióját válthatta ki, hiszen a normarendszerbe legkevésbé beilleszthető új információkat szolgáltatott. Azzal, hogy a rölap az írásbeliség mellett a képiség eszközeit is használta (beleértve a nyilvános felolvasás lehetőségét is), a társadalom legszélesebb rétegeit célozta meg az információ tartalmával.⁵⁴ A históriás énekek, politikai versek és rigmusok sokszor egy-egy rölapon maradtak fenn az utókor számára.

A magyar politikai élet és a török elleni harc nemzetközileg is ismert személyiségeit a 16–17. században a hazai művészek hiányában legtöbbször külföldi grafikusok örökítették meg. Ezek a művészek vázlatokat, kis olajképeket vagy érméket használtak fel mintának. Rövid életrajzok leírásának segítségével egészítették ki az ábrázolt alakját. Legtöbb esetben azonban kis változtatásokkal egy másik ábrázolást vettek át másolással.⁵⁵

1682-ben jelenik meg az első ismert rölap Thököly Imréről.⁵⁶ A jól szerkesztett lap bemutatja a „bátor magyar hőst”, akit Michael Teckely-ként nevez meg. Thököly képi ábrázolásának mintájául a leydeni érmekészítő Johann Smeltzing d.Á. ezüst-medálját vette a nyomdász. A rölap nem rejtí véka alá, hogy néhány évvel korábban bizonyos félreértések adódtak (valószínűleg itt a szerző Thököly felső-magyarországi terjeszkedésére és a soproni országgyűlésre való meghívás visszautasítására céloz), de a súlyos ellentéteken felülkerekedett az „okos elme”. Dicséri keresztény lelkiületét és hazája békéjére való szívbéli vágyát. Olyan információkat tudott meg az akkori olvasó, hogy Thököly Rákóczy (Ragosz) hercegnével fog rövidesen összeházasodni, követe pedig az udvarral tárgyal a béke érdekében. A Thököly iránti érdeklődést valószínűleg az váltotta ki, hogy a Török Porta a megelőző hónapban ajándékokat küldött neki, amit a fejedelmi trón előhírnökének nevez az író. A hír nem kelt felháborodást Bécsben, de váratlanul érkezik, hiszen nem számítottak rá, hogy Thököly egy török függésben levő, de önálló észak-magyarországi hatalmi központ kialakítására törekszik. Bár Bécs ostromakor Thököly csak mellékszereplő az eseményekben, s ezért az ostrommal és a felszabadítással foglalkozó rölapok nem említik, ám mivel egyértelművé vált a török melletti kiállása, ezért az udvar által ellenőrzött, illetve irányított propagandában gyökeresen megváltozik a róla alkotott vélemény.

Thököly megtételeében a következő fordulópontra az 1685-ös nagyváradi elfogatása, mely az addig meglevő nimbuszát is megtépázta. Kutatásaink során négy, ezzel az eseménnyel foglalkozó rölapot találtunk a bécsi Művészettörténeti Múzeum könyvtárának Kraußhaar gyűjteményében. Ebből kettő ismert volt már eddig is az Országos Széchényi Könyvtárban található példányok alapján: A megbüntetett hűtlenség...⁵⁷ és az Igaz előadása a szármalmas tragédiának...⁵⁸ A másik két, eddig ismeretlen rölap (méretük alapján inkább plakátként képzelhetők el) három, illetve négy képet tartalmaz, melyekből Thököly börtönbeli botozását, illetve Nagyvárad háttérrel két török katona kíséretében a fogoly fejedelmet ábrázoló képek szintén ismertek voltak már önálló ábrázolásként. A többi kép és a hozzájuk tartozó szöveg azonban máig ismeretlen volt a magyar történetírás előtt: Az agyoncukrozott halotti tor...⁶⁰ és az Összefoglaló jelentés Kassa elfoglalásáról és Thököly fogságba kerüléséről...⁶¹

1685-ben már nem kell Thökölyt bemutatni, alakjára és képmására egy-egy kép emlékezteti az olvasót az események ábrázolása mellett.⁶² A rölapok képekkel dokumentálják az új, szenzációszámba menő eseményt. Nagyvárad az elfogatás színhelyeként mind a négy rölapon látható a háttérben. Thököly alakja külön képen két helyen jelenik meg; a többin saját katonái vagy a török fogvatartók társaságában látjuk. A két rölap a képeket jól összeválogatva bemutatja az elfogatás mozzanatait is. Thökölyt mindegyik kép megalázó helyzetben ábrázolja (botozás közben; megkötözve feküdve;

megkötözve a lába előtt heverő Thököly-címerrel, karddal, koronával és buzogánnyal; Drinápolyba való szállítás közben a szekéren, kalodába zárva Drinápolyban). A metszet készítője számára nem az volt a lényeg, hogy az ábrázolt mozzanat megtörtént-e vagy sem, hanem hogy kihasználja a képi ábrázolás adta lehetőséget, s ezzel az olvasónak a leírt eseményekhez illő látványos és megrázó jeleneteket közvetítsen. Mint A megbüntetett hűtlenség szerzője írja, saját leírását tudósítólevelekből (Correspondentz-Schreiben) állította össze, az Összefoglaló jelentés írója Bicchomini fejedelem császári udvari képviselőjének jelentéséből, Az agyoncukrozott halotti tor-é pedig Petrőczy István ezereskapitány (itt: Petrozzy) beszámolójából veszi át a történetet. Petrőczy az eset után – a császár hűségére átválva – gróf Caprara tábornoknak maga tudósít a történetekről. Érdekesség, hogy az utóbbi két röplap írója Thökölynek Drinápolyba való elszállításáról szinte szó szerint megegyező hírt közöl post scriptumként.

A négy röplap különböző terjedelemben tárgyalja Thökölynek a nagyváradi pászahoz írt segítségkérő levelét, majd annak válaszát, s a Nagyváradra való meghívást; tudósít arról, hogyan sétál be gyanútlanul a gróf a csapdába, hogyan ejtik őt váratlanul fogságba, s mi történik a Petrőczy vezette távozó delegációval. Legjobban az Igaz előadása a szálnalmas tragédiának írója fejezi ki a rölapok propagandisztikus mondanivalóját:

*„Ki a törökben bízik, az jól sose járhat,
Nézzétek csak meg e tragédiánkat,
Bilincs vár csak az árulásra váltig,
A lábon bizony nem áll meg sokáig.”⁶³*

A rölapírók a császár ellen hadakozó Thököly méltó büntetésének tekintik Felső-Magyarország fejedelmének megalázó elfogatását, s nem kutatnak az elfogatás indokai után; a törökök Thökölyvel szembeni viselkedését sokkal inkább tipikus török tulajdonságként értelmezik. 1685-ben – amikor már teljes erővel folyik a töröknek Magyarországról való kiűzése –, ezt a katonai szempontból a császári seregek számára nem jelentéktelen eseményt a propaganda arra használja föl, hogy még egyszer elrejtse a törökkel való szövetségben reménykedő politikai erőket. Az Összefoglaló jelentés írója hivatkozik elfogott Thököly-levelekre is, amelyeket feleségének Munkácsra küldött, s amelyekben leírja fájdalmas állapotát, s Thököly példáján keresztül üzeni, hogy Isten a gőgösöket szétszórja és a rebelleknek rossz patrónusa.⁶⁴

Az agyoncukrozott halotti tor különbözik a többi rölaptól. Valószínűleg plakátnak szánták (A/2 méretű), amit nyilvános helyen hangosan is fel lehetett olvasni, hiszen a nagy képhez kapcsolódó rímelő verssorai alkalmassá tették erre, s a történet különböző szakaszaihoz egy-egy találó kép is tartozott. Egy helyen találkozunk a Thököly-ellenes propaganda egyik legjellemzőbb képével: „Unter Ungarns Freyheits-Schein / wolt ich Kron und Scepter suchen”. Azzal vádolják tehát, hogy Magyarország szabadságára hivatkozva a korona után vágyott, s ez méltán váltott ki felháborodást az olvasóban. Még hatásosabbá válik a Thököly-ellenes propaganda azzal, hogy az író a fogoly gróf szájába adja a kommentárt, s így mintegy hitelesíti véleményét. Thököly beismeri, hogy a császár és a haza ellen cselekedett, amikor felkelésre bírta a népet; s azzal pedig, hogy a haza és a kereszténység ellenségével szövetezett, méltán nyerte el büntetését. A rölapok Thököly sorsát illetően nem hagynak semmi kétséget afelől, hogy „egy elkerülhetetlen, szörnyűséges, a töröktől megszokott vég közeleg számára”.

Röpiratok

A 17. század a röpirat-irodalom kiteljesedését hozza.⁶⁵ A kutató számára szinte feldolgozhatatlan mennyiségű röpirat ékes bizonyítéka a kor embere információéhségének, de egyben a propagandagépezet aktivizálódásának is. A korabeli magyar vonatkozású publikációs tevékenység pedig azt igazolja, hogy egész Európában nagy érdeklődés kísérte a török elleni küzdelmet, s ezzel kapcsolatban Magyarország sorsának alakulását.

Kutatásaim során több tucat olyan röpirat került a kezembe, melynek tárgyát részben vagy egészében a Thököly-felkelés értékelése képezi. Mivel azonban ezen művek nagy része már ismert⁶⁷, ezért azok tartalmára csak rövid utalást teszek, s inkább az eddig ismeretlen iratoknak szentelek bővebb figyelmet. Minden röpirat részletes elemzése nem térhetek ki, s célkitűzésemnek is inkább az felel meg, ha a Thökölyre vonatkozó véleményeket, több helyen is fellelhető motívumokat, sztereotípiákat emelem ki, s ezekből jutok általános következtetésekre. A röpiratok részletessége és nagy mennyisége, illetve időrendi eloszlása a bevezetőben feltett egyéb kérdések megválaszolását is lehetővé teszi. Azokat a részeket idézem, amelyeknél felfedhető, hogyan épít a propaganda a társadalom köztudatának viszonyítási rendszerére. Mivel dolgozatomban hírek, információk útját, az egyén információs hálózatát is vizsgálja⁶⁸, ezért az erre való utalásokat is megpróbálom összegyűjteni.

Sokat eláruló érdekesség már az is, hogy az első német nyelvű Thökölyvel foglalkozó röpiratok 1683-ban születtek:

- 1) Gründliche Lebens=Beschreibung...⁶⁹
- 2) Warhafte eigentliche Original=Bildnus...⁷⁰
- 3) Unverfälschter Abschrift Des Versicherungs=Briefs...⁷¹
- 4) Abdruck oder Inhalt Deß Jenigen Vorschlags ...⁷²
- 5) Das Vormal so mächtige ... anjetzo Aber ... durch innerliche Unruhe Verwirrte Königreich Ungarn ...⁷³
- 6) Der Ottomannische Welt=Hammer ...⁷⁴

A még a török hadjárat megkezdése előtt megjelent Thököly-életrajz, a Gründliche Lebens=Beschreibung már az első mondatával utal arra, hogy szinte naponta lehet olvasni az újságokban erről a magyar úrról. Az író „egy Magyarországról ártatlanul kiüldözött és nyomorúságosan panaszkodó neve alatt kiadott könyvecskéből”⁷⁵ veszi a Thököly Imre nevelésére, életére, vallására, korára vonatkozó információit, s azokat a „kíváncsi újságolvasóknak” szánja. Dicséri Thököly képességeit, de a nemesi ellenállási jogra hivatkozó felkelést már nem nézi jó szemmel. Felmerül a kérdés: vajon a felkelők által megnevezett okok a rebellió elindításában nem vezették-e Thökölyt felelőtlen, jogosulatlan és ezért büntetendő lépésekre. Nem ítéli el őt egyértelműen a röpiratszerző, de tudatja az olvasóval, hogy Isten nem engedi, hogy a császár „alattvalók gyilkos kezei közé kerüljön”.⁷⁶

A másik életrajz, a Warhafte eigentliche Original=Bildnus szinte szó szerint ugyanezt az élettörténetet ismerteti az olvasóval. Mellékletében közli a török athnámé pontjait, mellyel a Porta Thökölyt fejedelemmé („zum Ungarischen König”) nevezte ki, miután a gróf a császárral kiegyezni nem tudott. Egy harmadik röpirat, az Unverfälschter Abschrift Des Versicherungs=Briefs már önálló kiadásban közli ugyanezt a 15 pontot mindenféle kommentár nélkül. Több mint négyszáz oldalnyi terjedelemben jelenik meg Magyarország 17. századi története Das Vormal so mächtige ... anjetzo Aber ... durch innerliche Unruhe Verwirrte Königreich Ungarn címmel, mely részletesen leírja Thököly és az udvar tárgyalásait is. 1679-ben az udvar még a felkelők minden követelését elutasította, 1682-ben már állítólag elismernék őt felső-

magyarországi fejedelemnek, de további engedményekre nem hajlandók. Így többek között a vallásszabadság biztosítására és a Török Birodalomnak tett területi, illetve adófizetési engedményekre sem. A sikertelen tárgyalás és a kassai országgyűlés leírása után szinte szó szerint közli a véleménye szerint Thököly életrajzát még mindig nem teljesen ismerő olvasóval az év elején megjelent ezt tartalmazó röpiratok szövegét. Már javában folyik Bécs ostroma, mikor egy a harcoktól távol eső város nyomdájában részletes elemzés jelenik meg a török seregről *Der Ottomannische Welt=Hammer* címmel. Előszavában egy meg nem nevezett gróf a barátjától kér választ levélben a törökkel és Thökölyvel kapcsolatos kérdéseire: „De nem nyomtatott Relációkat kérek. Ezeket ugyanis úgyis megkapom hetente, s bizony szomorúan olvasom azokat változékony tartalmuk miatt, hiszen egyik nap mást írnak, mint a másikon, s néhány eddig megjelent nyomtatott elbeszélés leginkább csak híresztelést tartalmazó költemény, vagy legalábbis nagyon meg van hamisítva. Így aztán én szinte rá se szeretnék pillantani ezekre a korai háborús leírásokra, amíg nem érkezik biztos hír Bécs felmentéséről.” Nagyon fontosnak tartaná, ha levelezőpartnere, aki már korábban is kitűnő leírást adott az előző török háborúkról, most megint leírná azt, amit tud. „Az a véleményem ugyanis, hogy ezek az elemzések néhány német lovag éberségét és bátorságát fel tudnák kelteni, mivel – a korábbiak, ha jól emlékszem – alig kendőzött kritikát is tartalmaztak néhány tiszt rossz magatartásával kapcsolatban. Az írás közlésével más olvasók is elégedettek lennének.” Végezetül felteszi egyéb, közérdeklődésre számot tartó kérdéseit. Izgatja őt, hogy odaát a mostanában feltűnt üstökössöket szintén észlelték-e, s hogy azokat vajon ott is a török háború hírvivőinek tekintik-e. Utolsó kérdése pedig az, vajon megbocsáthatók-e Thököly mostani akciói vallási szempontból? „Ugyanis néhány nappal ezelőtt – írja – volt egy vitánk nálunk ezzel kapcsolatban, amit Uraságod jelenléte érdekesebbé tette volna.” Ezek a mondatok sok mindent elárulnak: egyrészt a rendszeres sajtószolgálat létét, de az arra vonatkozó súlyos kritikát is. Szerzőnk nem hisz a nyomtatott relációknak, saját hírforrásából kíván tájékozódni, s másoknak is ezt ajánlja. Igazolja, hogy egy-egy jól megfogalmazott röpiratnak jelentős közvéleményformáló szerepe volt a korban, s az is kiolvasható, hogy az igényesebb olvasó már a 17. században jobban örült az önkritikus, de hiteles elemzésen alapuló írásoknak, mint a csak híreszteléseket tartalmazó, kritikátlan műveknek. A kor emberének kíváncsiságáról tesz tanúbizonyosságot az a kérdés, melyben egy távoli város lakóinak véleménye iránt érdeklődik. Thököly erkölcsi megítélésére vonatkozó kérdésének az ad hangsúlyt, hogy a levelezőpartner végül is úgy dönt, elsősorban ezzel a témával fog foglalkozni, miután az üstökösöt illetően kifejtette véleményét. Végezetül ékes bizonyítékát adja a kérdező annak is, hogy a Thököly-probléma valóban szinte napi beszédtema még távolibb udvarokban is, s ez egyfajta fogadókésztséget jelent a közönség részéről a Thököly-felkeléssel foglalkozó röpiratok számára.

A kérdésekre adott válasz sorába hosszas erkölcsi, politikai – s valóban szinte minden szempontot figyelembe vevő – elemzés után Thököly gróf lépését – a Bécs ellen induló török melletti kiállását – elhamarkodottnak nevezi (Érdemes összehasonlítani más értékelésekkel! Úgy látszik, voltak a korszak „írástudói” között olyan gondolkodók is, akik a nyilvánosságnak szánt írásukban nemcsak végletekben gondolkodtak!) Arra gyanakszik, hogy Thököly – a törökkel való együttműködés Isten és az evangélikus keresztények előtti bocsánatos voltát illetően – néhány meg gondolatlan ember tanácsát követte. Ha pedig az a hír igaz, hogy Thököly a csapataival valóban elkerüli a nagyvezír csapatmozdulatait, s „semmi lényegeset nem követ el”, akkor a keresztényi szeretet szellemében meg kell bocsátani egy ilyen különben kimagasló képességekkel rendelkező személynek ezt a ballépését, amennyiben ő nyilvánosan bocsánatot kérve visszakozik. „Nagyon várom már azt a kíváncsias hírt, mely szerint jobb belátásra tért, s

a császárnak alávetette magát, s hogy lovagi kardját a kereszténység szolgálatába állította.” A zárszóban abbéli reményét fejezi ki, hogy kegyelmet kap Thököly is a többi magyarországi protestálóval egyetemben.

Mintha csak e mű hatásának eredményét tartanánk kezünkben, amikor a lengyel király által a császárhoz intézett javaslatokat olvassuk az 1683. december 7-én Kassán kelt, s még ebben az évben nyomtatásban is megjelent Abdruck oder Inhalt Deß Jenigen Vorschlags c. iratban. Hét pontból áll ez a konfliktuskezelő terv, melytől azt remélik, hogy Thököly a török oltalom helyett a kereszténység javára, a császár engedelmessé szolgálatára visszatéríthető.

1684-ből is hat német nyelvű röpirattal foglalkozunk:

7) Vierfache Höchsterfreuliche RELATION...⁷⁷

8) Das Getröstete EUROPA...⁷⁸

9) Ausführliche Und Glaubwürdige RELATION...⁷⁹

10) Neu=eröffnete sonst allergeheimste Geistlich=Statistische JESUITER Rahts=Stube...⁸⁰

11) Curicuser Staats=Mercurius...⁸¹

12) CURIOSE Staats=Gedanken ...⁸²

A Bécs felmentése utáni eufórikus hangulatban békülékenyebb császári udvari magatartás újabb nyilvánosságbeli megnyilatkozásának lehet tekinteni a keresztény seregek 1684. évi tervezett sikereit tárgyaló Vierfache Höchsterfreuliche RELATION-t. A több egymáshoz csatolva kinyomtatott jelentés utolsó darabja az 1684-es év feltételezett sikereiről ezt írja: „Még soha nem láttak olyan dicsőséges hadjáratot, mint amely az 1684-es évben lesz, hogy az egész kereszténység összefogva a hatalmas ellenséget teljesen kiűrtje, s Róma pénze által maga az eddig rettegett lilium is meglágyul. A magyar rebellesek is behódolnak, s a hatalmas hadseregek az ellenség országába betörnek, aki számára az 1684-es esztendő végzetes lesz.”

1683 végén Thököly Sobieski János lengyel király közvetítésével igyekezett fegyverszünetet kieszközölni. Az udvarral folytatott tárgyalások azonban nem jártak eredménnyel. Az európai szövetségeket és hadieseményeket taglaló Das Getröstete EUROPA c. röpirat már egészen más alaphangot üt meg Thökölyvel szemben. A bécsi győzelem után császári utasításra a nádor vezetésével titkos bizottság tárgyal Thökölyvel, aki azonban „becsvágyó nyakasságtól” elvakítva az általános amnesztiát elutasította, s ezzel a magyar mágnások és az egész nemzet „közutálatát” érte el, s emiatt az „Universal-Meinung” (általános vélemény, avagy KÖZVÉLEMÉNY /?!/) szerint óriási szerencsétlenség vár rá. A röpirat később ismét szól a magyar elégedetlenkedők ügyéről, akiknek a császár kegyelmet adott, s akiket szabadságaikba is visszahelyezett.

Az Eperjes melletti ütközetről tudósító Ausführliche Und Glaubwürdige RELATION szenvedélytől mentesen írja le a hírek szerint már épp támadásra készülő Thököly seregének „szétkergetését”. Thököly – a foglyok állítása szerint – hálórúháiban menekült el a csataterőről feleségéhez. A tábori kancelláriájában talált tervezett hadrendjét is közli a röpirat. Érdekesnek ítéli meg a tudósító azt a jelenséget, hogy a csata előtt három sas szállt a magasban a császári csapatok felett az ellenség irányába, mintha csak az utat mutatta volna az előttük álló győzelem felé.

Valahol Bajorországban keletkezhett a „jezsuita tanácssterem”, a Neu=eröffnete sonst allergeheimste Geistlich=Statistische JESUITER Rahts=Stube címet viselő pamflet, valószínűleg egy a jezsuitákat kritikusan szemlélő író tollából. Mindjárt az első oldalon megtudjuk, hogy a témát nagyon fontosnak és közérdeklődésre számot tartónak minősíti: „in dem gantzen und grossem Welt-Munde/ so zu reden / vornehmlich herumblauflende Teckelische Sache”. A tizenegy tagú jezsuita kollégium

nem sokkal Bécs megmentése után ül össze a városban. A szerző azzal vádolja őket, hogy közülük sokan – ahelyett, hogy Istennek köszönetet mondtak volna – minden szerencsétlenséget a „nyugalanságszító” Thököly grófra hárítottak, s bosszúállást követeltek szörnyű hangon. Ezzel egy időben egy magas rangú államminiszter a császár nevében – a mű szerint – állampolitikai kérdést intézett zárt levélben a jezsuita kollégiumhoz. A szerző ennek tartalmát azért ismeri, mert „csodálatos módon” kezére jutott az írás. A tizenegy (fiktív, beszélő nevekkal rendelkező) jezsuita atya⁸³ egymás után sorban fejt ki véleményét 140 oldalon keresztül a feltett kérdésre: Üldözzé-e a császár kegyelem nélkül Thököly grófot és követőit, vagy inkább a köznyugalom érdekében a keresztény lelkiismeret és a teológiai szabályok szerint teljesen megbocsássanak neki, és a török elleni háborút folytassák? A mű Köpeczi értékelése szerint is a propagandairódalom egyik legszellemesebb darabja⁸⁴. Maga a szerző is azt ígéri a bevezetőben, hogy a témát „tréfás komolysággal” fogja bemutatni. Reméli, hogy a kedélyingadozást szerető olvasó nem fog megbotráncozni, s művét nem tartja semmit érő költeménynek, rossz „mű-műnek”. Végül is – bár a felkelés jogosságát erősen megkérdőjelezték – a szavazás során a megbocsátás hívei kerültek többségbe. Megvédi Thökölyt olyan vádak ellen is, mely szerint ő az átkozott török tanítást terjesztene, s emiatt minden kegyelemre méltatlan lenne. A gróf nem vallási okokból hozta a törököt a birodalomra. Persze elhangzik olyan vélemény is (Severi-Statistae /szigorú segéderő/ nevű jezsuita atyáé), mely szerint nem szabadna ilyen „öregasszonyos lelkiismeretfurdalást” érezni amiatt, hogy mi történik Thökölyvel. Egyszerűen be kellene zárni.

A még ugyanebben az évben „Friderikus Sincerus” által írt Curieuser Staats=Mercurius-ról kiváló összefoglalást ad Köpeczi. Az első fejezet indító mondata igazolja, mennyire érdeklődött a 17. században már a társadalom minden rétege a közügyek iránt: „Miután ma olyan időket élünk, hogy még egy paraszt sem akar tudatlan maradni és nem törődni az állam és a háború dolgával Magyarországon, sőt a legkisebbek is pontos ismereteket akarnak kapni róla, elhatároztam, ... hogy ... a zavaroknak a kezdetét és eredetét alaposabban megismertetem és megértetem.”⁸⁵ A mű Magyarország történetével kapcsolatban a IV. fejezetben azt a kérdést teszi föl, vajon az elégedetlenkedők vezetőjét, Thököly Imre grófot a birodalom ellenségének kell tekinteni, vagy sem? A magyarországi zavargások okozói ez a mű is a jezsuitákban látja, s véleménye szerint Thökölyt csak a végszükség készítette arra, hogy a lelkiismereti szabadság visszaszerzése érdekében indított harcában a török védelmét keresse. Az is mentségére szól, hogy Bécs ostroma idején igyekezett magát a török hadaktól távol tartani. Thököly tehát semmiképpen nem a birodalom ellensége, de barátnak sem nevezhető. A szerző végszavában abban reménykedik, hogy a lengyel király közvetítésével sikerül kiegyezni Thökölyvel.

Nemsokára megérkezik az udvari propaganda válasza az előbbi röpiratra. A CURIOSE Staats=Gedancken is kérdésekben fogalmazza meg témáját: „Milyen lesz a sorsa Thökölynek, és ha a török megerősödik, újból Bécs ellen vonul-e?” A IV. fejezet ugyanis az eseményeket leírva még azzal az eshetőséggel is számol, hogy az „alattomos török kutya” esetleg újból Bécsre támad. Az „aggódó közkatonák véleménye” szerint is vigyázni kell, nehogy a török egy gyors viharral újból megtámadja a várost: „Welcher Gelegenheit sich die schlaunen Hunde bedienen / und ehe man sichs versehen / als ein schnelles Ungewitter die Stadt von neuem wieder überfallen können / welches auch der sorgfältigen Gemeine Meinung ist.”⁸⁶ Thökölyvel kapcsolatban megállapítja, hogy különféle iratok és a köznép is mostanság sokat foglalkozik a háborúkkal, főleg mióta a török kudarcot vallott Bécsnél. „Néhányan – a legtöbben – úgy vélik, hogy Thököly a legrosszabb helyzetben van és sem a császártól, sem a szultántól nem várhat semmi jót”, hiszen nagyon megsértette a császárt és a katolikus rendeket is. Neki tulajdonítják

nemcsak a török újbóli támadását s az ország elpusztítását, hanem a császárváros ostromára való felbujtást is, mely hatalmas veszteségeket okozott. A török pedig azért lett az ellensége, mert ez a sikertelen vállalkozás a Portának is nagy veszteségeket okozott. A „történetekből és korábbi alkalmakból ismert” szokásos sorsot csak akkor kerülheti el Thököly, ha „a háború végéig és az azt követő békekötésig továbbra is tartja magát”. Ekkor „bizonyos reménye van, hogy bocsánatot nyer és visszakapja javait – abban az esetben, ha a hatalmak közbelépnek érdekében”.⁸⁷ A szerző tehát előrevetíti azt a változást, amely Thököly megítélésében be fog következni abban az esetben, ha nem sikerül hatalmi pozícióját – legalábbis részben – megtartania.

1685-ben Thököly újból a figyelem középpontjába kerül:

13) Eigentliche RELATION der in Ober=Ungarn ligenden Statt EPERIES...⁸⁸

14) Eine herrliche Beschreibung Der Kayserlichen Waffen...⁸⁹

15) Das Kriegs=und Staats=Bekümmerte Europa ...⁹⁰

16) Adlers=Krafft / Oder Europaeischer Heldenkern ...⁹¹

Az Eperjes ostromáról szóló Eigentliche RELATION der in Ober=Ungarn ligenden Statt EPERIES... előszavában az író azért fordul az olvasóhoz, hogy közölje vele, a város nyolc hetes ostroma alatt különböző jelentéseket és téves híreket (ungleich Bericht und falsche Zeitungen) küldtek ki, amelyek nem feleltek meg a valóságnak. Az író szerint a város, mint a rebellió egyik legveszélyesebb fészke többek között arról volt hírhedt, hogy lakosai a tavalyi ostrom idején a „fennhéjázó” Thököly címerét tették ki.

Az 1685-i magyarországi győzelmekről szól egy háromoldalas röpirat, az Eine herrliche Beschreibung Der Kayserlichen Waffen, mely szerint Thököly nem tudta megsegíteni Kassát, s így az is a császár kezére került. Író és olvasó már korábról tudhatta, hogy Thököly a lengyel király közvetítésével remélt fegyverszünetet. Ez most késő – teszi hozzá a szerző –, a király kegyelméről már nem lehet hallani: „Der Teckeli verhoffthette an Pohlen off / Perdon begehren / O nein es ist zu spatt / es wil von keiner Gnad der König hören.” Thököly nem találja helyét (a históriás énekek visszatérő motívuma!), hatalmas vagyont veszít. Egyetlen reménye, hogy a töröknél támogatásra talál, s akkor felmentheti Kassát. A basa alattomosan magához csalja Váradra, s ott fogságba ejti, s a szégyenében elsápadó Thökölyt valószínűleg jól elnászpángolja: „Schlug ihn in eisen Band O Teckeli was Schand / wie thuest erbleichen / nun ist dein Metzen voll / man wird ihn jetzund wohl gewiß abstreichen.”

Az európai háború okaira választ kereső Das Kriegs= und Staats=Bekümmerte Europa szerzője szerint Thököly már nem számít olyan jelentős erőnek, hiszen sok embere áttért a császáriakhoz. Ő maga, miután a császári kegyelmet visszautasította, most harapófogóba került, s a franciáknál, lengyeleknél, illetve a Portánál keres segítséget, bár ez utóbbinál nem sok esélye van a sikertelen hadjárat után.

Az eseményeket csak 1684 végéig követő Adlers=Krafft / Oder Europaeischer Heldenkern c. röpirat Thökölyt vádolja a törökök újbóli támadása miatt. Semmit sem tud – s nem is kíván – felhozni mentségére, sőt még a korábban minden röpiratíró által elismert pozitív tulajdonságaitól is megfosztja.

1687 és 1692 közöttől még négy röpirat került a kezembe, amely Thökölyvel foglalkozott:

17) Triumphierender Reichs=Adler...⁹²

18) Das / Durch die Oesterreichische Clemenz, wiederum Erquickte Königreich Ungarn...⁹³

19) MISCELLANEA in Modernum Leopoldinum Tempus Felicissimum...⁹⁴

20) Siebenbürgens Oesterreichischer Messias ...⁹⁵

Egy 1687-ben kiadott röpirat, a Triumphierender Reichs=Adler szerzőjének véleménye szerint a császár azzal, hogy Thökölyt legyőzte és a törököt kiszorította Magyarországról, nagy erőket szabadított fel Franciaország ellen. A mű végén az író egy listát állított össze az 1683 őszétől 1686 végéig elfoglalt városokról az események rövid leírásával. A *Das / Durch die Oesterreichische Clemenzenz, wiederum Erquickte Königreich Ungarn* írója a Habsburg ház magyar korona feletti jogát elemzi, bizonyítva, hogy a rebellió és követelései semmilyen szempontból nem voltak jogosak. Az Erdély 1689-es császári csapatok általi megszállása után megjelenő *Siebenbürgens Oesterreichischer Messias* c. röpirat messiásként üdvözli a seregeket. A császár – bár jogában állna – nem bünteti meg a Thökölyt támogató felbujtókat (concitatori) sem, helyette enyhe kegyelmi feltételeket szab. A röpirat Thökölyt árulónak, az uralkodó és a haza ellenségének nevezi.

Végezetül álljon itt az 1688-ban Prágában megjelent latin nyelvű *MISCELLANEA in Modernum Leopoldinum Tempus Felicissimum* c. röpiratból egy vers, melyben politikai pályafutása vége felé Thököly már az élettől búcsúzik:

„Thököly siráma.

Könyörülj rajtam Istenem. Oh jaj, vétkeztem, egyedül vagyok vétkes a keresztény vérben. Mit fogok most mondani én szerencsétlen, mikor szembekerülök a halállal, élettelenül összerogyva?

A mohamedai vágás majd ezer halált küld nekem, fenyegetve van lelkem. Az én körülmételem által meg vagyok fosztva, oh jaj, az égi haza látomásától.

Óh, hova forduljak én szerencsétlen, aki Istent annyiszor elhagytam, reszketve félek az oltártól. Nem remélhetek menedéket, bármennyire kívánatos lenne, oh jaj, hova futok?

Keresztény vértől áznak mezők, vetések, városok. Minden elpusztítva fekszik, lelkektől kirabolva az én gonosz lelkem által.

Sorsom beteljesült. Kétségbeesek, bár feleségemmel együtt kérem a császár kegyességét, hiába imádkozom már az égiekhez, szerfölött későn könyörgök lelkem esztelensége miatt.

Nem maradt számomra haladék, egyedül csak a gyászos temetés kötele, a Vezér megelőzött engem, akinek a lelke (ki ne tudná) az alvilág sötétségében van.

Feleségem, gyermekeim fogva, nekem kevesebbet tudnak segíteni, mint remélhetem. Így mindenhol gyötörve vagyok, amíg el nem veszek a halállal.

Amint a császártól, úgy a töröktől, vagy a mocsárban, vagy a szégyenoszlop alatt, vagy a kötélről félek. Bármerre hányódik lelkem, nem tudom, ha nem ítéltetik. Oh jaj, kétségbeesve halok meg.

Ezerszer kedves feleségem, óh, milyen keserű dolgok ezek minden dolgok közt. Soká nem maradhatok élve, téged többé nem látlak, utolsó Istenhozzádot mondok.”⁹⁶

Históriás énekek, népies, politikai tartalmú dalok és gúnyversek motívumai

A Bécs elleni török támadás kudarca és az azt követő magyarországi felszabadító háborúk eseményei indították az alkalmi költőket újból arra, hogy az eseményeket – résztvevőként vagy kívülállóként – kommentálva, a török visszaszorulása kapcsán egy

ideig még fontos politikai tényezőnek számító Thökölyt és a felkelőket is megénekeljék. Ezeknek a politikai tárgyú költeményeknek a főszereplői természetesen a németek és a velük szemben álló törökök, akiket sokszor csak egy-egy hadvezér alakja személyesít meg, mellékszereplőként azonban gyakran megjelennek a franciák és Thököly is a cselekményben.

Ebben a fejezetben tíz olyan művet vizsgálunk meg tartalmuk és mondanivalójuk, propagandisztikus, közvéleményformáló és azt kifejező elemeik alapján, melyekben előkerül Thököly Imre alakja is. Mielőtt azonban erre sor kerülne, vizsgáljuk meg a német szakirodalomban használt „históriás népdal” fogalom jelentését s a 17. századi nyilvánosság egyéb termékeivel szembeni különbségeit, egyedi vonásait.

A históriás ének, „Historisches Volkslied” két szempontból is rossz fogalom, hiszen nem történelmi eseményt énekel meg, hanem aktualizát, illetve nem felel meg szoros értelemben sem az ének, sem a népdal fogalmának. Inkább népies politikai tartalmú dalnak lehetne nevezni. Ludwig Uhland definíciója szerint olyan dalokról van szó, amelyek közvetlenül a történelmi eseményből, illetve állapotokból keletkeznek, hogy a nép ajkán elbeszélve, illetve polemizálva terjedjenek. Hozzájuk tartoznak az ún. „Zeitgedichte”-k, amelyek nem énekelhető, hanem strófa nélküli szólás-mondás formában terjednek, de céljuk és tartalmuk hasonló az előbbihez.⁹⁷

A históriás ének forrásértéke abban áll, hogy legtöbbször egy szemtanú élménye alapján keletkezik. A históriás ének hírforrásként is szolgált a nép számára; belőle tudták meg a török háborúk legújabb híreit és formálódott általa – természetesen észrevétlenül – a köztudat, de egyben az ezeket szavaló, éneklő emberek véleményének fontos kifejezési formája is volt. Ez a fajta történelmi-politikai költészet nemcsak az értelmiséghez jutott el, hanem szélesebb néprétegekhez is szólt, így tartalmával inkább az alsóbb társadalmi rétegek közgondolkodására hatva formálhatta a közvéleményt.

A históriás ének a hír frissességével keletkezik, s egy új hír hatására kerül hamarosan háttérbe. Ebben is különbözik a közönséges népdaltól. Nem tartalmaz maradandót, nincs általános emberi mondanivalója. Általában véve nagyon csekély művészi értékkel rendelkezik.⁹⁸ A könyvnyomtatás elterjedésével azonban ez a műfaj is maradandóbb lett, hiszen már nemcsak szájról szájra, hanem kézről-kézre adva is terjedt röplap, röpirat formájában. Az olvasni nem tudókat a vizuális megértésben segítette a réz- és fametszet a lapon.⁹⁹ Az általunk elemzett tíz költeményből három egykorú röpirat formájában maradt ránk, de formája és tartalma miatt mindenképp ebbe a csoportba sorolható.¹⁰⁰

Keletkezési idő szerint sorrendben a következők:

- 1) Der Türk ist krank. /1683/
- 2) Die weitberühmte Und Wohl ausgebaute Türckische Bad=Stube / So vor Wienn 1683. ist geheizet worden. /1683/¹⁰¹
- 3) Neues Ungarisches Türckisches und Frantzösches Labet=Spiel / Nach jetziger Zeit und Gelegenheit eingerichtet .. /1683/¹⁰²
- 4) Der nunmehr in letzten Zügen ligende Tüeckische Groß-Suldan und Der ausländischen Medicorum über dessen Kranckheit gehaltenes Consilium. /1683/¹⁰³
- 5) Merckwürdiger Fecht=Boden Der Frantzosen uns Türcken. /1685/
- 6) Eroberung von Neuhausel. /1685/
- 7) Eingestoßner Ofen. /2.Sept.1686/
- 8) Fall von Sigeth. /1686/
- 9) Französische Politika. /1689/
- 10) Türkisches Badner Bad. /1691/

Tartalmuk szerint a cím alapján is kitalálható gondolatmenetre épülnek a költemények: a török betegségével foglalkozik: 1),4); a török fürdőhöz kapcsolja gondolatait: 2),10); valamilyen hadi esemény leírása: 6),7),8). Forma szerint: több szereplő beszélgetéseként kerültek feljegyzésre: 2),3),4),5),8),10).

Az a tény, hogy az elemzett költemények mindegyike Bécs török általi ostroma után keletkezett, jelzi azt a tartalombeli változást is, amely a művek alaphangneméből kiolvasható. Már nem a töröktől való félelem s az ellene való védekező jellegű harcra való felszólítás határozza meg a versek hangnemét, hanem egy offenzív, sikert sikerre halmozó politikai háttér.

Vizsgáljuk meg a szövegeket elemezve, hogyan vélekedtek a művek írói a németekről, franciákról, törökökről és velük összehasonlítva Thökölyről. A németek (ezen belül időnként megkülönböztetve a bajor, osztrák stb.) a következő szimbólumokkal és jelzőkkel jelennek meg a költeményekben: sas (nemes; sziklára épít), illetve oroszlán (férfiaság , hősiesség).

A franciák nemzeti címerállata, a kakas ellenben nem jó tulajdonságaival szerepel: kukorékol, bolond, a kutyával érzi jól magát, hazudik, csal, alattomos, pimasz, hűtlen. XIV. Lajos a legkeresztényibb király jelzőt már nagyon megkérdőjelezve kapja meg, de eltagadni tőle egyik mű sem meri. A francia politikai intrikákkal legtöbbet foglalkozó „Französische Politika” írója szólítja fel őt egyedül arra, hogy magát többé ne nevezze legkeresztényibbnek („Nenn dich nicht mehr Christlichist!"). A törököt mindenhol kutyának nevezik, s kíméletlen kritikát kap: barbár, szörnyű, dühös, ugat, koronát lop, saját fajtája ellen is képes támadni, hangos szájú, véreb, békeszegő. A török félhold már sohasem lesz kerek, s fénye is – amely a napfényel áll ellentétben – kihuny, s a félhold szarvacskái lekonyulnak. A török világ kapuja pedig a „pokol Portája” lesz; a haldokló szultán kéri, hogy leveleit ezentúl a pokolra címezzék.

A tíz mű egymással szinte teljesen azonos képet sugall és terjeszt a hallgatóságának és az olvasóknak e három nemzetről. Most nézzük meg, hogy Thököly szereplése milyen megvilágításba kerül. Önálló politikai tényezőként ismerik-e el? Milyen szerepet tulajdonítanak neki a nemzetközi politikai élet alakulásában? Felső-magyarországi fejedelemsége, keresztény mivolta, francia és török kapcsolatai milyen megvilágításba kerülnek? Tekintsük át a költemények Thökölyre vonatkozó versszakaszait egyenként, időrendi sorrendben:

1) A Der Türk ist krank című históriás ének hosszú monológ, amelyben a beteg török panaszkodik helyzete miatt. Szerencsétlenségében Thökölyt az ő akasztókötelének megfónásával vádolja, hiszen Thököly hallani sem akart a békéről, s ezért vette rá a törököt a háborúra. Megátkozta XIV. Lajost és Thökölyt, mivel azok hamis ígérgetéssel becsapták őt, s most, hogy a töröknek menekülnie kell, már meg is feledkeztek róla. A vers szerzője tehát Thökölyt a béke megszegésével vádolja, s a török felbujtójának állítja be.

2) A Die ...Türkische Bad=Stube... szereplői (a császár, a lengyel király és a német fejedelmek) a Bécs alá érkező török nagyvezírnek készítik elő a forró, izzasztó fürdőhelyiséget. Gróf Thököly nem nagyon illik a képbe, mégis övéi a zárószavak:

*„Ich bin sehr schlecht daran / mein Volck weiß fast kein Lager/
Es hat gelogen der Englische Wahrsager /
Daß ich solt König seyn / der Drucker und Prophet /
Der dises ausgesprengt mit Schimpff und Schand besteht.”*

Itt tehát Thököly sokkal elesettebbnek tűnik már, hisz seregének biztos táborhelyet sem talál. Egy angol jóst vádol hazugsággal, amiért az őt királyi ambíciókra serkentette.

3) A Neues Ungarisches / Türkisches und Frantzösisches Labet=Spiel nemcsak keletkezési évét tekintve rokonítható az előzővel. Egyes részei szóról-szóra megegyeznek a Bad=Stube-beli megnyilatkozásával, s Thököly itt is a végén jut csak szóhoz a kártyajáték mellékszereplőjeként. A török szultán és a német császár küzdelme maga ez a kártyajáték – ez a motívum a korban sokszor előfordul.¹⁰⁴ Thököly látja, hogy ebben a játékban népe aligha fog kártyapénzt nyerni, hiszen a nagyvezírnek a képébe vágta a lapokat. A Bad=Stube szerzője valószínűleg rosszul másolta le innen az utolsó mondatot, hiszen az helyesen így hangzik: „Der Tichter und Prophet / der dieses außgespengt mit Schimpff und Schand bestehet.”

4) A Der nunmehr in letzten Zügen ligende Türkische Groß=Suldan... c. vers főszereplője, a török szultán haldoklik. Külföldi orvosok nem sok jót tudnak neki ajánlani, hiszen azok az ő ellenségei. Ismét Thökölyé a zárzó:

*„Es haben iederzeit mein böß-verkehrte Sinnen/
geticht und getracht/ nur Unheil anzuspinnen/
Diß hab' ich nun davon/ so weit hab' ichs gebracht/
Daß niemand auf der Erd sich ietzund meiner acht:
Was soll ich ferner thun? ich weiß nichts anzufangen/
Denn daß ich sitzen bleib/ und spinn was viel verlangen/
und mir vergönnen wohl/ für meine schlimme tück/
Den Faden / Welcher dient /umb meinen Hals zum Strick.”*

Thököly itt is szerencsétlen, magatehetetlen lázadóként szerepel, aki elvesztette pártfogóit, s már csak a jól megérdemelt zsinórt várja... Az a történelmi tény, hogy Thökölynek a bécsi ostrom kudarca utáni időben szinte minden külső kapcsolata, támogatója megszűnik, valóságulemként épül bele a törökellenes gúnyversbe.

5) A Merkwürdiger Fecht=Boden der Frantzosen und Türcken verses pamflet elején a hírvívó Mercurius szerint ebben az évben (1685) ismét háború lesz a török és a német között. Thököly mint fejedelem magyarázkodik, s a felkelést, vele a török szövetséget a kényszer szülöttének nevezi, hiszen ő csak a szabadságért, életért és vagyonért küzd. Ez a pamflet valószínűleg valamelyik protestáns német fejedelemségben került nyomdába, hiszen meglehetősen kritikusan nyilatkozik a pápáról, a császárról és a jezsuitákról, s inkább Thökölyt veszi pártfogásba, sőt a papokat az ő kardjával fenyegeti meg.

6) Az Eroberung von Neuhausl c. históriás ének Érsekújvár bevételéről számol be, de nem hallgatja el a kudarokat sem (Buda), mint ahogy azt sem, hogy még számos „rebellisfészket” kell elfoglalniuk. Nem kételkedik azonban a sas győzelmében. A Thököly-ellenes propaganda motívumainak gazdag tárháza tárul elénk: Egyrészt azzal vádolják, hogy nem elégedett meg a joggal, s a sas koronájára áhítozott, másrészt felszólítják a rebelliseket, hogy hagyjanak fel a kutyákkal való együttugatással. A következő versszak arra az információra épül, hogy Thököly feltételeket kívánt szabni a királynak; a kegyelemhez még hercegi, vezéri címet is kért, pedig kerékbetörés, pallos vagy máglyahalál járna neki. Végül Thököly kereszténységét is kétségbe vonja a szerző.

7) Az Eingestoßner Ofen c. vers értékeli Buda visszafoglalásának jelentőségét, éles kritikával illeti a törököket és a zsidókat, de Thökölynek is kijut a bírálatból. Koronája elveszett, újat kell találnia. Bizony nem illik bele Thököly a kártyapartiba, hiszen ott csak négy király van, s ő csak akkor lehet király, ha kívárja azt az időt, amikor őt lesz abból a francia kártyában.

8) A Fall von Sigeth (Khlopfter Tolpatz bey Segethin) c. versben már valahol Dél-Magyarországon panaszkodik egymásnak egy talpas és egy janicsár. Csakhamar megtalálják a feltételezett bűnöst: „Thököly juttatott minket e pácba”. Kevélységét és hűtlenségét nevezik meg mint a törököt érő forró fürdő elsődleges okát. Hűtlenséggel

a valóságban is vádolta a török Thökölyt, amikor 1685-ben Váradon fogságba is vetette.

9) A Französische Politik c. vers csak megemlíti Thökölyt, aki „üres zsebű”, XIV. Lajos pénzén élt a törökkel egyetemben:

*„Türk und Tököly, beide haben
An dein Geld sich können laben,
Dum gar schön bedanken dich.”*

10) A Türkisches Badner Bad a müncheni gyűjtemény időrendben legutolsó darabja, amely Thökölyvel is foglalkozik. A török már a békét keresi, amit a francia kassas és az ő jó cimborája, Thököly akadályozott eddig. Csakhogy közben ez utóbbi szorítóba került, s a feketeleves vár rá:

*„Tökely sein Freund und Kamerad,
Der uns das Bad angossen hat,
Kommt endlich auch in Kluppen;
Ausfressen muß er, wie gebührt,
von fremden Köchen präpariert,
Ein türkische Hundsuppen.”*

A históriás énekek Thökölyre vonatkozó részei önféjű, a korona után áhítózó, békeszegő, de sokszor nagyon esetsettnek tűnő, magára maradt lázongót ábrázolnak, aki – bár saját harcát a szabadságért folyó küzdelemnek állítja be – nem elégedett meg a francia pénzen és a török szövetségében elért fejedelemségével, s királyságra vágyott, de most hűtlensége miatt a feketeleves és a selyemzsinór vár rá. Ennek ellenére önálló politikai tényezőként kezelik, bár olyan személyiségként, aki inkább szövetségeseivel való kétes kapcsolatairól híres, mint haderejéről és fejedelmi kvalitásairól.

A históriás énekek, vagy népies politikai tartalmú dalok nem tekinthetők kizárólag a propaganda termékének. Egyet kell értenünk Köpeczi Bélával, amikor a fenti versek egy részét elemezve arra a megállapításra jut, hogy ezek az énekek valószínűleg „szélesebb körökben elterjedtek, nemcsak a bajor katonák ismerték őket, és ilyen módon” a közvéleményt fejezték ki.¹⁰⁵

A prédikáció és az egyházi propaganda egyéb elemei

Az állam és egyház szoros összefonódásának korában az élet minden területén érzékelhető az egyházak nagyobb szerepvállalása és befolyása. A 16. században válik csak szét a politikai és vallási röpirat, de minden „politikumnak” megvan továbbra is a vallási oldala, akár a török veszélyt, akár a Thököly felkelést vizsgáljuk (nem is beszélve a protestáns német tartományokra leselkedő francia veszélyről s más európai eseményekről). Egyrészt tehát az egyház befolyása nagy az állam életére, másrészt pedig az egyházak tevékenységére is befolyással van az állami érdek.

A plébános feladata volt, hogy a tartomány urának akaratát, a fejedelmi páteneket a szószékről hirdesse. Az egyházmegyei szinódusokon a püspök az összegyűlt plébánosokat gyakran szólította fel határozottan az ún. törökprédikációra (Türkenpredigt).¹⁰⁶ A papok prédikációjukban szemléletesen tárták a hívek elé a török támadások hatását. A kereszténység legnagyobb veszedelme elleni küzdelem minden keresztény elsőrangú feladata volt. Az egyházi élet más formáiban is teret kapott a török és a birodalmat veszélyeztető más erők elleni propaganda. A déli harangzó a híveket arra szólította fel, hogy imádkozzanak Isten segítségéért a török elleni küzdelemben. A szentmise- és istentiszteleti liturgia részét alkotó könyörgésekben kérték a török veszély elhárítását. Egy-egy nagyobb győzelem megünneplésére hálaadó istentiszteleteket, körmenetet tartottak. A török veszélyhez viszonyítva a Thököly-felkelés jelentősége természetesen jóval kisebb, de fontosságát jelzi, hogy az Összefoglaló jelen-

tés c. röplap arról tudósította olvasóit a felkelés fölött aratott győzelem megünneplésére Bécsben az udvari kápolnában Te Deum Laudamus-t énekeltek.¹⁰⁷

A korszak két legnagyobb hatású és befolyású prédikátora az ágostonrendi Abraham a Santa Clara¹⁰⁸ és a kapucinus Marco d'Aviano¹⁰⁹, aki 1683-tól a Magyarországon harcoló csapatokat buzdította a török elleni harcra. A protestánsok és katolikusok által egyaránt Isten igaz szolgájának tartott Marco d'Aviano, mint a császári csapatok török birodalom elleni hadjáratában öt éven keresztül szolgáló pápai legátus, nemcsak lélekben bátorította a harcosokat, hanem katonai tanácsokkal is szolgált Buda ostromától egészen Belgrád bevételéig.

A prédikációkban nemcsak elvontan beszéltek a török elleni harc szükségességéről, hanem helyet kaptak bennük a magyarországi hadszíntér legfrissebb hírei is, mint azt egy 1697-ben, a bécsi győzelem évfordulójának tiszteletére Abraham a Santa Clara által Bécsújhelyen mondott prédikáció is bizonyítja. Ebben említést tesz arról, hogy egy előző nap befutott jelentés szerint a keresztény seregek Magyarországon szeptember 11-én megütköztek az ellenséggel, s Isten és Mária segítségével fényes győzelmet arattak.¹¹⁰ Az Isten házában, a templomban és a hadsereg táborában elhangzó prédikációk a császári seregek elsődleges segítőjeként s a győzelmek kivívójaként – ellentétben a röplapok íróival – nem egy-egy hadvezért vagy nációt dicsérnek, hanem Istent, az ő segítő angyalait, illetve Máriát. Valószínűleg nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy Abraham a S. Clara erős hangulati és képi elemekkel átszőtt prédikációi a korabeli Bécs egyházi gondolkodásmódjának hű képét adják.¹¹¹

Nem véletlen, hogy a korszak két legjelentősebb prédikátora egy kapucinus és egy ágostonrendi szerzetes, pedig a reformáció és a török veszedelem elleni ideológiai küzdelemben a jezsuiták vállaltak oroszlánrészt. Ellentmondásos szerepüket mi sem jellemzi jobban, hogy míg egyik oldalon a katolikusok és reformátusok közti küzdelmet sokan a jezsuiták elleni, illetve általi küzdelemként értékelték már a korszakban is¹¹², addig a másik oldalon túlsúlyuk visszaszorulóban volt, épp az előbbi tényező miatt is. A Habsburg udvarban Lipót császár uralkodása alatt bizonyos ellenszenv figyelhető meg a jezsuita renddel szemben, ennek jeleként értékelhetjük a fent említett két híres prédikátor szerepének megnövekedését is. Másrészt nem elhanyagolható az a sokhelyütt elterjedt nézet sem, mely szerint a jezsuiták a magyarországi erőszakos ellenreformációs intézkedések miatt közvetve felelősek a török támadásokért.

A papok és az egyház szerepének ellentmondásos megítélését támasztja alá a törökök elől menekülő Balthasar Kleinschroth katolikus pap 1683 nyaráról szóló naplója.¹¹³ Kleinschrothnak alig sikerül ép bőrrel kikerülnie az útját álló felbőszült parasztok kezei közül, mert azok a felső-magyarországi katolikus ellenreformáció számlájára írják a törökök támadását.¹¹⁴ Kleinschroth az alsó-ausztriai Heiligenkreuzból indul nyugat felé, s útja során számtalanszor találkozik a török pusztításának teljesen kiszolgáltatott ausztriai – jórészt lutheránus – parasztok vélekedésével. A menekülőket feltartóztató parasztok azzal vádolják őket, hogy nem jutott volna idáig az ellenség, ha a sok menekülő az ellenállást választotta volna. A Thököly-ellenes propaganda közvéleményre gyakorolt hatását mi sem jelzi jobban, minthogy amikor Kleinschroth egy vendéglőben elmeséli, hogy az egyik vele levő tanítványának bátyja Thökölynél szolgál trombitásként, óva intik őt, hogy ezt a parasztoknak elmondja, mert azok őt és összes diákját lekaszabolná, annyira dühösek erre a „főrebellisre”.¹¹⁵

Minden bizonnyal Thököly személyének és a magyarországi rebelliseknek is megvolt a maguk helye a prédikációkban, a kiadott prédikációs gyűjteményekben azonban sajnos nem találtunk erre való utalást.¹¹⁶

A közvélemény fordulása vagy a propaganda változása?

Thököly Imre alakja – bár aktív politikai szereplését már 1677-ben elkezdte – csak 1682–83-ben jelenik meg az általunk vizsgált forrásokban. Valószínűsíthető, hogy az előző években valóban nem érkezett személyéről részletesebb leírás, hiszen 1683-as életrajzai is ezt állítják. Korábban csak az újságok kommentár nélküli híreiből ismerhették őt a Német-Római Birodalom „információéhes” lakosai. Ezután azonban a gyors egymásutánban szinte változtatás nélkül terjesztett életrajzai egy csapásra megismertették a szélesebb közönséggel neveltetését, apja sorsát és saját gyermekkorának nevezetesebb eseményeit, majd későbbi életét egészen Zrínyi Ilonával való házasságkötéséig. Ebben az évben kapja meg a töröktől a fejedelmi címet, amit aztán a röpiratírók sem felejtik el a neve mellől. A korai rölapok és röpiratok dicsérik sokoldalú tehetségét, hadvezéri kvalitásait, s érdeklődve várják életsorsának további alakulását. Pedig ekkor már Thököly régóta a királyi Magyarország rovására terjeszkedett és építette ki fejedelmi hatalmi rendszerét. A nyugaton XIV. Lajos ellen a birodalom fő erőivel védekező Habsburg-politika Thökölyvel szemben tett kényszeredett engedményeit a fejedem egészen 1683-ig zavartalanul használhatta ki.

1683-ban azonban döntés elé került, s a rebellesek közvéleményének nyomására, illetve a török haderejét túlbecsülve voksát a szultáni hadak mellett tette le, s ezzel a kuruc mozgalom sorsát szinte visszavonhatatlanul megpecsételte. Seregével már hiába maradt ki ügyesen a konkrét hadműveletekből; ezt a döntését ugyanis a Habsburg udvar sohasem tudta megbocsátani. Thököly tehát a külföld szemében nem azzal követett el hibát, hogy 1678-ban az önálló katonai és politikai cselekvés útjára lépett, s ezzel a nevével jelzett felkelést elindította, s nem is azzal, hogy számos alkalommal katonai összetűzésbe került a császári seregekkel, de még azzal sem, hogy önálló fejedelmi hatalmát Felső-Magyarországon kiépítette. Mindez a 17. században tulajdonképpen megfelelt az ország hatalmi realitásainak, s alapjában véve csak egy majd évszázados, Erdélyből kiinduló hagyományt újított fel. Ha közvélemény-fogalmunkat vesszük alapul, akkor ezek a jelenségek az akkori társadalom normarendszerébe szervesen beleilleszkedtek, s külföldi viszonylatban sem váltottak ki heves reakciókat.

Annál hevesebb válaszokat eredményezett az 1683. évi török akció melletti állásfoglalása. Ekkor már óhatatlanul ellentétbe került a fennálló közép-kelet-európai hatalmi realitásokkal, s nem csupán azért, mert rosszul mérte fel a külpolitikait, illetve katonai erőviszonyokat. Egy magát kereszténynek valló fejedem a két világfelfogás küzdelmében a „hitetlen kutyák” mellett kiállva nemcsak az udvari politika, hanem a kortársak szemében is a kereszténység ellenségévé vált. Bár találtunk olyan forrásokat is, amelyek szerzői még egy ideig vallották Thököly jóhiszeműségét, s politikájának Bécs felszabadítása utáni hirtelen fordulásában reménykedtek, s kegyelmet kértek számára a császártól; ám ezek a hangok az udvar és Thököly közötti tárgyalások zátonyra futásával elhallgattak.

A császári csapatok győzelmes előrenyomulásával szemben Thököly már tehetetlen volt. Az újságok, folyóiratok és röpiratok a birodalmi seregek győzelmeiről tudósítva gyakran említik Thökölyt is. Neve mellől azonban fokozatosan eltűnnek a dicsérő jelzők, s helyette egyre gyakrabban használják rá és a kuruc felkelésre az elégedetlenkedő, nyugtalanságszító, fennhéjázó, nyakas, becsvágyó, lázító, áruló, keresztényellenes kifejezéseket. Ezt már csak betetőzte 1685-ös nagyváradi elfogatásának híre. Az erről szóló rölapokban, tudósításokban a gyűlölt ellenségéből szerencsétlen, elesett, nevétséges alak lett, aki már végképp nem találja helyét a világban. Nem is csoda, hogy számos gúnyvers, röpirat életének gyors végét jósolja.

1692-ben jutott a kortárs érdeklődő utoljára naprakész információkhoz Thökölyt illetően. Közben azonban érdekes módon a vizsgált német nyelvű forrásokban

egy szó sem esik 1690-ben tett tiszavirágéletű, de valószínűleg a kíváncsi közönség nagy érdeklődésére igényt tartó erdélyi vállalkozásáról.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Thököly politikája és a külföld róla alkotott képe között nem állítható fel egyértelmű megfeleltetés. A császári udvar propagandája hosszú ideig nem fordult élesen szembe a fejedelemséggel, sőt ez a propaganda egészen 1684-ig kétélűnek nevezhető. Noha Thököly működését már 1683 végétől erős kritikával illetik, de a röpiratok még jó ideig a békés megoldás lehetőségét sugallják. Csak amikor Thököly már elveszíti központi szerepét a politikában, akkor érezhető újabb váltás a propaganda hangnemében a már említett irányba. Az udvari politika 1683–84. évi bizonytalankodása jó lehetőség a kutató számára a közvélemény megfigyelésére, az ún. „históriás énekek” pedig megfelelő terepet nyújtanak a szűk értelmiségi réteg által irányított propaganda és a szélesebb társadalmi rétegek véleménye közötti hasonlóságok és különbségek vizsgálatára. Ezek mellett számos jelét leltük fel a társadalom propaganda termékekkel szembeni véleményének, s ezek a jelenségek egyértelműen bizonyítják, hogy a széles néprétegek közvéleménye nem feltétlenül egyezik meg teljesen a felülről irányított propaganda tartalmával.

Jegyzetek

1. Polgár Vilmos: Magyarország és a magyarok a XVII. századi olasz közvéleményben. Pannonthalma, 1942.
2. Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, 1976. (a továbbiakban Köpeczi)
3. Cennerbné Wilhelm Gizella: Feind oder zukünftiger Verbündeter? Zur Beurteilung der politischen Rolle des Emerikus Thököly in den grafischen Blättern seiner Zeit. In: Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit Bd.10. Wien, 1983. (a továbbiakban Cennerbné) 54–62.; Cennerbné W.G.: Thököly Imre és szabadságharca az egykorú grafikában. In: Köpeczi 337–343.
4. Köpeczi 8.
5. „Die Schrift wollte die öffentliche Meinung der Protestanten im Reiche mit den nötigen Informationen versehen.” A közvéleményt nem lehet információkkal ellátni: Cennerbné 1983. 57.
6. Das getröstete EUROPA ... h.n. 1684. (Frankfurt, Flugschriftensammlung G. Freytag. 5977)
7. „welches auch der sorgfältigen Gemeine Meinung ist” (= „ami az aggódó közkatónak véleménye is”) CURIÖSE Staats=Gedanken ... h.n. 1684. (OSZK, AppH 1145.) A „Gemeine” szó alacsonyabb rangú katonát jelent. (Duden, Herkunftswörterbuch. 1989. 229.
8. Benczédi László: Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1685) In: Magyarország története 1526–1686. Budapest, 1987. (a továbbiakban Benczédi) 1190.
9. Wien, Staatsarchiv. Hungarica Specialia, fasc. 324/a fol. 26.
10. Benczédi 1228.
11. Szelepcsényi György a Szepesi Kamarának, 1680. március 1.: MOL Kamarai lt. E 254 Repraesentationes, informationes et intantiae, rksz. 3249. – Ugyanaznap értesítette a Kamarát Szakmáry János is a török császár zborói látogatásáról.
12. A kuruc vezetők lelkiismereti vívódásait, az érveket és ellenérveket legkifejezőbben egy korabeli irodalmi remekmű, a „Thököly haditanácsa” c. vers érzékelteti. (Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig. Budapest, 1953. 210.sk.)

13. Mint ahogy az is nagyon jellemző volt az 1678. évi hadjárat utáni hangulatra, hogy Thököly Váradra beküldött magyarázkodó követét a pasa emberei dühükben, de egyúttal figyelmeztetésül is egyszerűen lekaszabták. Benczédi 1248.
14. Kiáltványát 1681. május 30-án adta ki, majd július 31-én megismételte. Ezek egy-egy példányát a vármegyei levéltárak Acta politica sorozatai őrzik.
15. Benczédi 1251.
16. A XIV. Lajoshoz írt levelet közölte a Történelmi Társ. 1888. 504.
17. Bauer, Wilhelm: Die öffentliche Meinung und ihre geschichtlichen Grundlagen Tübingen, 1914. (a továbbiakban Bauer) 217.
18. Bogel, E. – Blümm, E.: Die deutschen Zeitungen des 17. Jhs. Bremen, 1971. (a továbbiakban Bogel–Blümm) VII–VIII.
19. Lang, Helmut: Die österreichische Tagespublizistik. Wien, 1978. (a továbbiakban Lang 1978.) 39.
20. Egy wolfenbüttleri és egy strassburgi lapot – mindkettő 1609-ből – tekintünk ma a modern értelemben vett első újságnak. Lang 1978. 41.
21. Bauer 270.
22. A béremai Deutsche Presseforschungsinstitut az összes németnyelvű 17. századi újságról őriz kópiát. Bogel–Blümm 1971.
23. Lang, Helmut: Die deutschsprachigen Wiener Zeitungen des 17. Jhs. Diss Wien, 1972. (a továbbiakban Lang 1972) 3.
24. Köpeczi 68.: „Az eseményekről (a francia és holland újságok) főleg bécsi forrásokból tudtak, s csak 1664-ben, 1678-ban és a nagy török háború kezdeti éveiben találunk olyan levelezőket, akik Párizst közvetlenül értesítették.”
25. Lang 1972.10.
26. Lang 1972. 23–24.
27. Kurtze Relation dess jenigen / Was bey Dem glücklichen Entsatz der von den Türcken belagert gewesen Kayserlichen Residentz-Statt Wien / Den 2. 12. September dieses 1683 Jahrs / Wie auch nach solchem / weiters gegangen. Wien, ÖNB
28. Lang 1972. 25.
29. Lang 1978. 41.
30. Lang 1972. 29.
31. privilegia impressoria: A privilegizált személy akarata nélkül egy bizonyos ideig tilos volt utánnyomni, illetve terjeszteni a privilegiumban említett könyvet, folyóiratot vagy újságot, kalendáriumot, képet. Újságok esetében a megjelenés gyorsasága miatt ennek ellenőrzése nehezen volt kivitelezhető, ezért kötelezték a kedvezményezettet, hogy minden megjelent számból 18 példányt adjon le a Birodalmi Udvari Tanácsnak.
32. Eisenhardt 14.
33. Az Extract-Schreiben nem tekinthető külön újságnak, hanem a felsorolt újságok kiegészítésének. Egy ilyen Extract-Schreiben közli többek között azt a hírt 1687. július 4-ről, hogy a törökök és a rebellesek állítólag St. Job körül összegyülekeztek, s a helységet meg is támadták. Extract-Schreiben Aus dem Kayserl. Feld=Lager bey Maclar den 21. Junii 1687. eine Stund von Erlau. (Bécs, ÖNB)
34. Lang, Helmut: Der „Cursor Ordinarius“, eine neu aufgefundene Wiener lateinische Zeitung. Magyar Könyvszemle 1976.3. 201.; Bogel–Blümm 1971.

35. Neu ankommender Courier. Auß Wienn/Hungarn/und Pohlen. Den 27. Augusti/Anno 1692 Num.M.M.CC.XLIV. Wien, ÖNB.
36. Wien ÖNB Kayserl. Hauptquartier St.Georgen / vom 9. Augusti.
37. Thumfart, Franziska: Die Geschichte der Linzer Zeitung von 1630-bis 1952. Linz, 1952. 16–26.; Koloschek, Edeltrude: Das Grazer Zeitungswesen von seiner Frühzeit bis zur Jahrhundertwende. Phil. Diss. Wien, 1951. 36.
38. Bialows, Günter: Geschichte der deutschen Presse von den Anfängen bis 1789. 106.
39. Tautscher–Gerstmeyer, Doris: Die geschriebenen Zeitungen des 18. Jhs. in Wien, 1982. 33. (a továbbiakban: Tautscher–Gerstmeyer) 1712. november 4-én egy bécsi német nyelvű írott újság arról tudósít, hogy a rekonstrukció alatt álló St.Peters templomban a deszkák beszakadtak a császári kíséret alatt. Megtudjuk a magasabb rangú szerencsétlenül jártak sérüléseit, s megismerjük a császár reakcióit is az eset kapcsán. 1700. július 21-én egy zsidó lakos összetűzésbe került egy részeg kéménysépről, s mikor az előbbi a saját házába akart visszatérni, az összesereglett nép megtámadta a zsidó házat, s mindent összezúzott. Az állami gárda csak nagy nehezen tudott rendet teremteni a környéken, s a felbujtókat még aznap hajnalban felakasztották a zsidó házában ablaka alatt. Ilyen események bizonyára nem kerültek volna bele a cenzúrázott nyomtatott újságokba.
40. 1682.06.04; 1687.08.17; 1691.02.11. Tautscher–Gerstmeyer 362.
41. I. Lipót császár 1671. május 25-én rendeletet adott ki a cenzúrázatlan újságok betiltásáról, mivel a császár „Mit sondern Missfallen vernomben, dass eine Zeit hero vnterschiedliche Zeitungen getruckht vnd geschriben, dergestalt auch durchgehend aussgegeben vnd weckhgeschickht worden, welche nit allein wider den Statum publicum geloffen, sondern auch wider vnterschiedliche priuatos vnwarhafft vnd sehr praeiudicirliche sachen in sich geholten „, ezért elrendeli „dass dergleichen Zeitungsschreiber mit allem fleiss nachgeforscht, vnd da selbige in ide erfarenhait gebracht, ihnen dass bissherie Vnrecht mit scharpfie Verwissen, ia nach beschaffnen sachen dieselbige würklich abgestrafft, benebens Ihnen mit allem ernst auferlegt werdtte, das sie in des khunfftige kein einige Zeitung, oder relation, sie werdtte hier oder anderwerts getrukht, oder geschriben, oder auch von andern orthen getrukhter alhero gebracht, mehr aussgeben oder verschickhen solln, welhe nicht Vorhero von vnserer N.Ö.Regierung hier zue Ires mitels Deputirten Räthen vnd commissarien reuidirt worden” Közli: Camesina, Albert: Zur Wiener Geschichte. Wien, 1853. 8. A rendelet, úgy látszik, eredménytelen maradt, mert 1672. május 10-én újabb törvénnyel általánosan betiltották a kézzel írott újságokat, s csak a nyomtatottak lehetett terjeszteni, hiszen azok ellenőrizhetőbbek voltak. Lang 1972. 57.
42. Codex austriacus. P.2. 532.
43. 1686. március 31-én a Hamburgba tartó követet katonák támadták meg, s kocsiját kirámolták gyanús iratok után kutatva. Az a gyanú, hogy a braunschweigi herceg levezetéséhez kapcsolt „hírmellékletek” a „város dolgainak valós állapotjáról” szólnak, elég volt arra, hogy nyilvánosan elégessék az iratokat, s ezt minden újságban közhírré tegyék.
44. 100-tól kb 1000-ig terjedt egy-egy újság példányszáma, de 200 példányos átlaggal nyugodtan számolhatunk. Egy lap ára körülbelül az akkori napibér 1/3-át tette ki. Lang 1978. 48.
45. Egy 1656-ból származó Frankfurt a.M.-i jelentés bizonyítja, hogy az utca embere is lelkesen foglalkozott a politikával, s újságot olvasott. Lang 1978. 48.
46. Kieslich, Günter: Die publizistische und gesellschaftliche Bedeutung des „Lokalen” in den Massenmedien. In: Journalismus, Bd.5.13.

47. Johann Ludwig Hartmann (1640–80): Unzeitige neue Zeitungssucht.
48. Ludwig von Hörnigk: Tractatus Politica-Historico-Iuridico-Aulicus de Regali Postarum Irre. 1648.
49. Tautscher–Gerstmeyer 81.
50. Bibliographie der Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes bis 1900. Hrsg von Joachim Kirchner. Bd.I. bis 1830. Stuttgart, 1969. 87–92.
51. „...Diese Kayserliche Postulata erstrecken sich dahin /daß die Türcken nicht allein den Teckely ausliefern (worauf die Türkische Deputierte / daß man erstlich die Essentialia, zu Beförderung des Friedens ergreifen mögte / zur Antwort ertheilet) sondern auch.“ Europäischer Mercurius oder Götter-Both. 1689. március 31.
52. Köpeczi 60.
53. Neue Zeitungen / Relationen. Halle Katalog IX.
54. Schottenloher, Karl: Flugblatt und Zeitung. Berlin 1922.16.
55. Cennerbné 1983. 55.
56. Wahrhaftte Eigentliche Abbildung ..Des ...Ungarischen Helden Teckeli. h.n.1682. (Bécs, ÖNB. Flugschriftensammlung.)
57. Die bestraffte Untreu an dem nunmehr welt-bekandten Ungarischen Grafen Emmerich Teckely Exempels-Weise vorgestellt... 1685. (Bécs, Kunsthistorisches Museum Kraußhaar Sammlng. Nr.16019)
58. Wahrhaftte Vorstellung der erbärmlichen Tragödie, welche der Bassa von Grosz Waradein mit dem hungarischen Haupt=Rebellen Graf Emerich Teckely allda im Monat Octobr dieses 1685. Jahrs gespielet... (Bécs, Kunsthistorisches Museum, Kraußhaar Sammlung. Nr. 16020)
59. Köpeczi 369.
60. Das verzuckerte Toden-Mahl oder erbärmlicher Verlauf der elenden Gefangenschaft des ungarischen Grafen Emerici Töckely. (Bécs, Kunsthistorisches Museum, Kraußhaar Sammlung. Nr.16021)
61. Summarischer Bericht, was massen Caschau ...belägert und den 17.Octob. 1685 erobert. Nachgehends auch Graf Emerich Teckeli durch den Bassa von Groß-Wardein mit List in gefängliche Verhaft genommen...(Bécs, Kunsthistorisches Museum, Kraußhaar Sammlung. Nr.16022)
62. Lásd a már ismert két röplapot: Köpeczi 362–368.
63. Köpeczi 368.
64. „Unterdessen will laut einiger Briefe / so von dem Teckely an seine Gemahlin nach Mongatz gesendet / aber intercipiret worden / verlauten / daß selbige sehr übel in der Gefangenschaft zu Groß-Wardein tractiret werde / in dem er täglich geprügelt wurde. Womit also sein eingebildeter Fürsten-Stand sich plötzlich in einen unglückseligen Jammer-Stand verwandelt / und muß auch Teckeli mit seinem Exempel lehren / daß Gott die Hoffärtigen zerstreue und ihres Hertzens Sinn / und die Rebellanten an ihm einen schlechten Patron haben.“ Summarischer Bericht...(Bécs, Kunsthistorisches Museum, Kraußhaar Sammlung Nr.16022)
65. A British Múzeum 1640 és 1661 közötti időszakból 14 942 röpiratot őriz. Catalog of the Pamphlets, Books, Newspapers and Manuscripts. col. by George Thomson, London 1908.
66. Apponyi Sándor: Hungarica. 1–2. Budapest, 1900–02.; Apponyi Sándor: Hungarica. 1–4. München, 1903–07.; Hubay Ilona: Röplapok, újságok, röpiratok 1480–1718. (Magyar vonatkozású röplapok, újságok, röpiratok az OSZK-ban) Budapest, 1948.

67. Köpeczi
68. Számos utalást találtunk arra vonatkozóan, hogy az információkat befogadó személy a hivatalos, nyomtatott híreknél hitelesebbnek, megbízhatóbbnak tartja a saját információi rendszerét, a személyes kapcsolatain keresztül érkező információkat.
69. Gründliche Lebens=Beschreibung, Wahre Abbildung Und Kurtze Lebens=Beschreibung Deß Ungarischen Grafen Emerici Tökeli h.n.,1683.(Bécs, ÖNB)
70. Warhafte eigentliche Original=Bildnus Nebst Denkwürdiger und Ominöser ausführlicher Lebens=Beschreibung / des gebohrnen Ungarischen Graffen Nunmehr aber / von der Ottomanischen Porten / bereits erklärten Fürsten Emerici Tökeli. Sambt theils dessen Verrichtungen und Progressen / biß auf jetzige Zeit. h.n.,1683. (Bécs, WStB. ill. OSZK, AppH. 1088.)
71. Unverfälschter Abschrift Des Versicherungs=Briefs Welchen Der jetzo regierende Türkische Käyser Ihrer Fürstl. Gnaden Herrn Emerico Teckli Unterseiner Hand und Autoritätischen Petschaft / von seinem Muffti oder Patriarchen selbst bekräftiget / denen Ungarn ertheilet...h.n.,1683(OSZK, AppH.2177.)
72. Abdruck oder Inhalt Deß Jenigen Vorschlags / Welchen I. Königl. Mayest. in Pohlen An Ihre Röm. Käys. Mayestät / Wegen Vermeidung der Ungarischen / oder Innländischen Unruhen / umb desto sieghaffter bequemlicher / dem Türkischen Christen=Feind zu widerstehen / den 7. Decemb. dieses lauffenden 1683. Jahrs von Cracau auß übersand; Worinnen Doch zwar ohnmaßgeblich / in nachfolgenden Puncten enthalten / auf was Art und Weise Der Graf Emmerich Teckely und dessen Adhaerenten Von dem Türkischen Schutz ab=und wiederumb der Christenheit zum besten / zu Ih. Röm. Käyserl. Majestät schuldigsten und gehorsamsten Devotion gebracht werden könnten. h.n., 1683 (OSZK, Hubay 749.)
73. Das Vormalis so mächtige und edle und gleichsam unüberwindliche / anjetzo Aber beydes durh Cusserliche Macht sehr geschwächte und enträffete / als durch innerliche Unruhe Verwirte Königreich Ungarn ...h.n.,1683 (Bécs, UB.)
74. Der Ottomannische Welt=Hammer / abgebildet / ... Ob deß Tekli jetzige Actiones sich / mit der Religion / entschuldigen lassen? h.n.,1683. (OSZK, Hubay. 755.)
75. Köpeczi 230.
76. Köpeczi 231.
77. Vierfache Höchsterfreuliche RELATION Von der Cosacken Preißwürdigen Sieg. / Den Sie wider die Bialogrodischen Tatern und Türcken zu Ende des verwichenen 1683ten Jahrs Heldenmütigst erhalten. Samt einem nachdencklichen PROGNOSTICO Über den In Anno 1684. vermuthenden SUCESS Der Christlichen wider die Ottomannishe Waffen. h.n. 1684. (Bécs, ÖNB.)
78. Das Getröstete EUROPA Oder Die Bündnussen und Kriegs=Geschäfte / geschehen bey Außgang des 1683. und Anfang des 1684. Jahrs. h.n. 1684. (Frankfurt a.M., StuUB, Flugschriftensammlung Gustav Freytag. 5977.)
79. Ausführliche Und Glaubwürdige RELATION, Deß jenigen vorbey gegangenen Blutigen Treffens / Bey der Stadt Eperies in Ungarn / Welches Ihro Hoch=Gräffliche Excellentz Herr General Scholtze Mit deß Grafen Tückely Rebellenischen Armee gehalten / Und wie daselbstens Ihro Kaiserl. Mayt. Siegreiche Waffen Eine stattliche VICTORIA Wider diese Rebellen befochten. Im Monat Septemb. Anno 1684. Breslau / Bey Gottfried Jonischen zu bekommen. (OSZK, AppH. 2179.)
80. Neu=eröfnete sonst allergeheimste Geistlich=Statistische JESUITER Rahts=Stube / oder ... VOTIS bestehendes CONSILIUM und DELIBERATON über die jetzo allerwichtigste ... Staats= und Gewissens=Frage/ Wegen Teckelisch= und Evangelisch=Ungarischer Malcontanten Restitution; und Fortsetzung des

- Türckenkrieges etc Sampt einer Compendiösen Relation ex Votis etc und Vereinigungs=CONCLUSO, auch kurzem Final=Discurs dieses JESUITER-CONSILII. Gedruckt im Jahr MDCLXXXIV. h.n., 1684.(Bécs, ÖNB.)
81. Curieuser Staats=Mercurius... Durch Fridericum Sincerum. Auf dessen eigene Unkosten Gedruckt im 1684sten Jahr. h.n. (Drezda, K.ö.Bibliothek.)
 82. CURIÖSE Staats=Gedancken / Uber Den verwirrten Zustand des Königreichs Ungarn... Gedruckt im Jahr 1684. h.n. (Bécs, UB. ill. OSZK, AppH.1145.)
 83. például: Durandi Moderati = a mérsékelt szigorú, illetve Scrupulosi Acuti = éleseszű aggályoskodó
 84. Köpeczi 143.
 85. Köpeczi 146.
 86. A „gemeine Meinung” kifejezés mai értelmében közelebb áll a magyar „közvélemény” szóhoz, mint az „öffentliche Meinung”, a 17. században azonban ezt a melléknévből képzett főnevet (Gemeine) a közkatonák megjelölésére használták. (Duden, Herkunftswörterbuch. 1989. 229.)
 87. Köpeczi 149.
 88. Eigentliche RELATION der in Ober=Ungarn ligenden Statt EPERIES, So von Ihro Excell. Herrn General Valentin Graffen von Schultz den 21 Julii 1685. beläget / und den 19 septembr. darauff Abends ungefähr gegen =Uhr erobert worden. Wienn / bey Johan Van Ghelen Vniversität Buchdruckern. Zufinden unter der Ketten im Freissinger Hoff / bey Johann Conrad Ludwig. (OSZK, AppH. 2218.)
 89. Eine herrliche Beschreibung Der Kayserlichen Waffn / Von Eroberung etlicher berühmter Orthen in Ober=Hungarn und Türckey erstlich / Eperies / Caschau / Zolnock / S. Nicolai / Bodack / Onot / Tockay / Calo / Ibrany / klein Warasdein. Was sich weiters mit dem Graff Teckeli ereignet / ist in folgenden Gesang zuvernehmen. Im Thon: Maria Königin Mutter und Helferin /etc. Gedruckt im Jahr / 1685. h.n. (OSZK, Hubay. 865.)
 90. Das Kriegs= und Staats=Bekümmerte Europa / worinnen nebst vielen Zeitläuffigen Curiositäten vorgestellet.gedruckt im Jahr 1685. Zufinden in der Lanckischen Handlung. h.n. (Frankfurt a.M.,StuUB, Flugschriftensammlung Gustav Freytag, 5986.)
 91. Adlers=Krafft / Oder Europaeischer Heldenkern / ... gedruckt zu Wienn in Oesterreich – bey Johann Jacob Kürner /... 1685. (Bécs, UB.)
 92. Triumphierender Reichs=Adler/...Gedruckt im Jahr 1687. h.n. (Frankfurt a.M.,StuUB, Flugschriftensammlung Gustav Freytag, 5996.)
 93. Das / Durch die Oesterreichische Clemenz, wiederum Erquickte Königreich Ungarn. ... verfasst von J.N.F. h.n. (Bécs, ÖNB)
 94. MISCELLANEA in Modernum Leopoldinum Tempus Felicissimum.... Vetero-Pragae. (1688) (OSZK, AppH. 3306.)
 95. Siebenbürgens Oesterreichischer Messias / Oder: Das durch den Glorwürdigsten Oesterreicherischen Leopoldum / Aus dem Rachen der Barbarischen Dienstbarkeit erlöste Fürstentum Siebenbürgen ... Johann Nicolao Flemitzer ... Gedruckt zu Nürnberg / bey Hiob Hertzen / 1689. (Bécs, UB.)
 96. Latinból fordította: dr. Csapodi Csaba
 97. Uhlands Schriften. Bd.2., 3. Abschnitt, Stuttgart, 1866. 361.
 98. Patrias, Helene: Die Türkenkriege im Volkslied. Wien, 1947. 11.
 99. Patrias 14.

100. A tíz költeményből hat a múlt század második felében Ditzfurth által megjelentetett gyűjteményes kötetben található, kettő a bécsi városháza (WStB), egy-egy pedig a frankfurti Gustav Freytag, illetve a budapesti Apponyi gyűjteményben lelhető fel. Ditzfurth, Fr.W.: Die historischen Volkslieder...Heilbronn, 1877.
101. Bécs,WStB, A 10310.
102. Frankfurt a.M., StuUB, Gustav Freytag Sammlung. 5975.
103. Bécs, WStB, J.Nr.34770.
104. Lásd később az „Eingestoßner Ofen” c. históriás ének elemzésénél is.
105. Köpeczi 289.
106. Münster, Wien und die Türken 1683–1983 / Ausstellung / Redaktion: Galen, Hans Münster,1983. 32–33. (a továbbiakban Galen)
107. „Hierauf ist zu Wien in der Hof=Capelle wegen völliger Aussrottung der Rebellen / dass Te DEUM Laudeamus gesungen worden,” Bécs, Kunsthistorisches Museum, Sammlung Kraußhaar Nr. 16022
108. Abraham a Santa Clara (1644–1709) Augusztinus szerzetes, polgári nevén Megerle Ulrich, bécsi udvari prédikátor. A német barokk egyik legérdekesebb prózairója. Nyelve fantáziadús, népi, gyakran groteszk elemekkel átszőve. Humorában a szórakozás és komolyság határa sokszor összemosódik. Virtuóz nyelvi művészetét teljesen az igehirdetés szolgálatába állította. Számos prédikációja és traktátusa jelent meg nyomtatásban, pl: Bécs 1683. évi megvédésére szóló felhívása, az „Auf, auf ihr Christen”. Galen 96.
109. Marco d’Aviano (1631–1699) Eleinte Észak-Itáliában működött kapucinus szerzetesként. Korának legismertebb népi prédikátora volt, csodatevőként tisztelték. A bajor és a lotharingiai herceg, illetve Lipót császár kérésére a rend a birodalomba küldi. Bécs ostrománál közvetített a felmentő seregben összegyűlt hercegek és hadvezérek között, s lelkesítette a csapatokat. Bécs felmentése után eredményesen küzdött a Magyarország felszabadításáért folytatandó háború továbbviteléért. Belgrád 1688. szeptember 6-i elfoglalásáig kísérte a császári sereget. Papként és prédikátorként működött, de emellett a hadsereg vezetőinek bizalmasa és tanácsosa is volt. Galen 1983. 96.
110. Baare Bezahlung / Das ist eine kurtze Danck=Predigt / Welche Zu Neustatt in Unter=Oesterreich, in dem Thumb=Stift alda von der Cantzel vorgetragen worden den ersten Sonntag nach der Octav Mariae Geburt / Als Dazumahl die herrliche Solennitet, und Jährliche Dancksagung wegen der entledigten Wienn=Statt von dem Erbfeind mit ansehnlicher Music, und Volckreicher Procession begangen worden Anno 1697, Durch P.Fr.Abraham a S. Clara, Augustiner Baarfüsser Ordens Definitorn, und Kayserl. Predigern. gedruckt zu Wienn / bey Johann Van Ghelen (Bécs, ÖNB)
111. Bauer 176.
112. Krebs, Richard: Die politische Publizistik der Jesuiten und ihrer Gegner. Halle, 1890.
113. Flucht und Zuflucht. Das Tagebuch des Priesters Balthasar Kleinschroth aus dem Türkenjahr 1683. Hrsg. Watzl, von P.Hermann, S.O.Cist. Graz–Wien, 1983. (a továbbiakban Watzl)
114. „Ihr pffaffen seyt an dißen krieg schuldlich mit euren reformiren !” Watzl 141. „die pffaffen mueß man erschlagen, sie haben dises unglichk angefangen.” u.o.150.
115. „wan dises die baurh hören sollten, unß und den herrn mit sambt denen knaben wurden sie erschlagen, also verbittert seint sie wider disen erzeubellen.” Watzl 157.
116. Abraham a Santa Clara: Sämtliche Werke. Wien, 1904–07.

ZOLTÁN CSAPODI

Das Echo des Thököly-Aufstandes im Deutsch-Römischen Reich

Das Thema der Studie ist die Untersuchung der Mechanismen der Propaganda und der öffentlichen Meinung auf deutschem Sprachgebiet durch die Analyse der Figur von Imre Thököly und des Echos des von ihm angeführten Aufstandes. Es werden jene vermuteten Zusammenhänge unter die Lupe genommen, die zwischen Thökölys Politik und dem Bild von ihm im Ausland bestehen. Verfasser kommt nach der Analyse der Dokumente zur Schlußfolgerung, Thököly habe in den Augen des Auslands nicht dadurch einen Fehler begangen, weil er 1678 den Weg der selbständigen militärischen und politischen Handlung betrat und so den Aufstand initiierte, auch nicht dadurch, weil er des öfteren mit den kaiserlichen Truppen zusammenstieß, und nicht einmal dadurch, weil er seine selbständige fürstliche Macht in Oberungarn ausbaute. Da er aber bei der Belagerung Wiens im Jahre 1683 für die Türken Partei ergriff, geriet er den realen Machtverhältnissen in Ostmitteleuropa gegenüber in Opposition. Der radikalen Veränderung der Beurteilung von Thököly setzte dessen Gefangennahme im Jahre 1685 in Nagyvárad nur noch die Krone auf. Der früher für seine Qualitäten als Heerführer und für sein vielseitiges Talent berühmte Fürst wurde in den Augen der Zeitgenossen zum verhaßten Feind, später zur armseligen, lächerlichen Figur.

Bei der Untersuchung der Quellen kommt zum Vorschein, wie die Propaganda auf das Vergleichssystem des Gesellschaftsbewußtsein baut. Die Studie basiert auf der Definition der öffentlichen Meinung, da mit deren Hilfe die Stellungnahmen der Propagandadrucke von den Meinungen des gemeinen Mannes in anderen Quellen eindeutig auseinandergehalten werden können. Es wird die Annahme erwiesen, daß es nämlich eine öffentliche Meinung auch im 17. Jahrhundert gab, deren Manipulation das wichtigste Ziel der Propaganda war. Ferner werden Quellen dargestellt, die von der Existenz einer Art Begriffes der öffentlichen Meinung im 17. Jahrhundert zeugen.

ZOLTÁN CSAPODI

Reaction to the Thököly Rebellion in the Holy Roman Empire

The paper examines public opinion and the functioning of propaganda in German speaking territories by analysing the reaction to the person of Imre Thököly, and to the rebellion he led. It seeks the relationships that are assumed between Thököly's politics and the image or views formed about him abroad. The analysis of the available documents leads the author to the conclusion that the West found no fault with Thököly for initiating independent military and political activities and thus starting the rebellion known by his name; he was not blamed either for getting involved in armed conflict with imperial forces more than once, or even for establishing his independent principality in Northern Hungary. What turned the established powers in Central Eastern Europe against him was his supporting the Turks' move against Vienna in 1683. The news of his capture at Nagyvárad in 1685 only completed the radical shift in Thököly's assessment. Previously praised for his

military talents and his versatility, the ruling prince was seen first as a hated enemy, and then as an unfortunate, ridiculous figure by his contemporaries.

The examination of the sources reveals the way propaganda builds on the system of relations in the common consciousness of society. The paper relies on the definition of public opinion, which facilitates the separation of the views of printed products of propaganda from the manifestations in other sources of the views of the man in the street. The paper supports the assumption that public opinion did exist in the 17th century, and that its manipulation was the primary goal of propaganda. In addition, it presents sources that suggest the existence of a concept of public opinion even in the 17th century.